No 139

ईशोपनिषत्
भगवान्नारायण कार्ष्ण
नेरियनसिंह हरितोषमतम्

श्रीगणेशायनमः नमः कृष्णायनिसैकसच्चिदानंदरूपिणे नमस्सर्गविसर्गादिसाक्षिणेऽचिंत्यशक्तये १ जयंतिवेदरूपस्यवाचोविबुधसंस्कृताः घनसारेजलाभासःसौरेरस्यवैचयः २ श्रीमद्भागवतस्यानुक्रमणीतद्विनिर्मिता हरिलीलाभिधानेयंयथाबुद्धिविधित्सते ३ इहकश्चिद्गुरुप्रसादाधिगतसमस्तशास्त्रार्थतत्त्वोद्विजाग्र्यणीर्बादरेवनामा-भागवतार्थोविवरीषुः प्रतिजानीते श्रीमद्भागवतस्कंधाध्यायार्थोदितिरूपणे विदुषावोपदेवेनमंत्रिहेमाद्रिनुस्तये १ भागवतेचस्कंधास्त्राध्यायीश्चतेषामर्थः भागवतार्थस्तदादिर्येस्तनतथा आदिशब्दात्प्रकरणवोनरप्रकरणार्थोपपत्तयःश्रीमद्वितिहेउगर्भे विशेषणं संस्तवात्तिरूपनतरस्यर्थः क्रियाविशेषणंवा अन्यार्थस्याप्यस्यपूर्णकुंभन्यायेनमंगलार्थंस्वंमंगलादीनिशास्त्राण्यारभ्यंते सिद्धार्थेपीतकानि सिद्धार्थाधीनकाणिचस्युरितिहि-भाष्येयद्यपिभूयसातद्स्यर्थितेन हेमाद्रिनुस्तयेरस्तुं तथापिकोपलक्षणपरंतेयं मंत्रीचरणोदेवगिरिश्चेरस्यश्रीरामचंद्रेश्वरेवनाप्रणामस्तकृतग्रंथसमाप्तिप्रचयाप्तामवगम्यते अन्यथाविघ्नोपपातानौनस्तः वतत्रभागवतार्थमाह आनंदस्यहरेलीलांवक्तुंभागवतागमः स्कंधैर्द्वादशभिःपुराणमतन्वन्नृद्विजेसविताः २ आनंदस्यानंदरूपस्यतेनलीलायाश्चपरेयत्वमुक्तं आनंदस्यलीलाप्यानंदरूपेत्यर्थः सामानाधिकरण्यंधर्मधर्मिभावेनसार्थंद्रष्टव्यंहिभगवद्रूपंविज्ञानमानंदंब्रह्मेतिश्रुतेः लीलाचेत्समाणरूपंभागवतमेवागमोवेदः इतिहासपुराणानिपंचमोवेदउच्यतइत्युक्तेः तथाभागवतमेवागमोवेदस्तदर्थस्तत्रेकस्यंतनिरूपणवाध्यध्वनिस्तात्पर्यशब्दोतत्प्रकाशयितृस्तोत्रप्रकाशयितेत्यर्थः यथा उ

परिश्रमिकामिनीनांयौवनमरण्यस्थलीनामिवतेनभागवतेद्रुमेहरिलीलाप्रतीयतइत्यर्थः वेदद्रुमाभ्यासस्यसाम्यमाह स्कंधैःस्वावयवैःशाखाःकलाघालताश्चप्रतन्वन्विस्तारयन् द्विजास्त्रिवर्णिकाःपक्षिणश्चप्रतेनेनभागवताख्येनशास्त्रस्यलीलैकप्रतिपादनपरत्वस्यभक्तिज्ञानादिहेतोःपारतंत्र्यंनलीलेत्यनेनोपपादितं एवमेवैतत्योहिमन्यतेभगवत्कथामात्रंप्रतिपाद्यं नान्यदितिनेनात्रसर्गेरस्यादितिविषयत्वंप्रतीयमानसर्गाद्यपन्यासः कथंमेहेत्याक्षेपलभितिन्यायमभ्युपेतंस्यात् तस्मात्सुष्ठुलीलावक्तृत्वंवक्तुंवन्वत्रकिंप्रमाणंकिंचात्रात्मलाभमितिनत्राहसर्गादीतिदशमेदर्शयाद्दर्शितयाथा सालीलाहितीयस्कंधस्यदशमेध्यायेश्रीशुकदर्शितादर्शितंप्रमाणं सर्गादिदशरूपस्यलक्षणमित्यर्थः वतदेवाह अत्रसर्गोविसर्गश्चस्थानंपोषणमूतयः मन्वंतरेशानुकथानिरोधोमुक्तिराश्रयः १ एषांतुसप्तानांवसतेएकैकप्रत्राख्यानेदशानामुक्तिः एतेचयथोत्तरमंगानिस्युरा श्रयशेषाः उतश्चपरमहंसप्रियायामंगानिभावः तत्राचराचरस्यविशोःपरुषशरीरस्वीकारःसर्गः पुरुषाद्ब्रह्मादीनामुत्पत्तिर्विसर्गः तेषामाधारस्यलोकपद्मस्यस्वस्थानेस्थितानामनिवृत्तिःपोषणं पुण्यानामाचारकृतिः तत्रापिसदाचारेमन्वंतरं तत्राविद्विस्मृतिरीशानुकथा विश्वभक्तानांप्रपंचाभावोनिरोधः निष्प्रपंचानांस्वरूपलाभोमुक्तिः मुक्तानांब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमाश्रयः लीलात्वंचैषामप्रयासेनक्रियमाणत्वात् तत्तत्संशयेऽनाच्च नन्वनायासवेद्यंलीलाःश्रयस्यचवदन्मानेनाब्रह्मत्वात्कथंलीलात्वं तथात्वेचलीलानहेतोरभेदप्रसंगइतिचेन्न चिन्मात्रस्यब-

Digitized with financial assistance from the Government of Maharashtra on 11 June, 2017

बस्तुनोरक्तसर्पन्यायेनयत्प्रपंचाधिष्ठानंतस्यैवलीलालेनविविक्तत्वात् एवंकल्पितबंधनिवृत्तेमुक्तावपि ६ ए
२ वंग्रंथार्थमुक्त्वासंप्रत्यर्थमाह सर्गादयस्तृतीयादिस्कंधेषूक्ताद्दशकमत्र श्रीनृवैकुंठश्चलक्ष्मा सहितोयेश्वरोविधिः
५ क्रमश्चतृतीयेसर्गेश्चतुर्थेविसर्गेत्सादिलक्षणंविधिरिसंश्रोतव्यमिति नचसर्गादेस्तृतीयादिनियतत्वे
नप्रथमद्वितीययोरभावाच्छ्लोकपरत्वेनिरवयवत्वेवाक्यं जगद्धेपौरुषंरूपमित्यादिनातत्रापि स्कंधित्वात्तद उ
पसंहरति एतावद्दशस्कंधपुराणंदशलक्षणे ५ अतोहेतोरनिषेधानोद्दशलाद्दशस्कंधार्थतिभावः न
चमुकेनिरोधनेरलसबस्तमाणत्वान्नवलक्षणत्वमितिपुनस्तद्दशलेश्लोकपादेयत्नेनप्राधान्यात्पथगुक्तः ब एवं
स्कंधार्थेविंशत्यर्थमाहविंशएवास्मिन्महाप्रकरणान्याह प्रथमेः षोडशध्यायास्तत्रप्रकरणत्रयं त्रित्रिद्वादशभिस्ते
स्यहीनमधोत्तमलनः ६ त्रित्रिद्वादशभिः तत्रप्रथमेषोडशभिरध्यायैरित्यर्थः क्रमात्सबंधः नीवयोध
र्मविषमूलमूलेतिवद्रूपशब्दसमभिव्याहारात्त्रि त्रि रसत्रनेकशेषः एवमन्यत्रकृतः प्रकरणत्रयमेवनत्राह
तस्यहीनमधोत्तमत्वतः तस्यस्यश्रीनृवैकुंठरूपस्यहीनमधोत्तमतेनत्रैविध्यादित्यर्थः मध्यंमध्यमं तच्चहीनाद
नादेयतांवक्तुंत्रिभिरध्यायैः कृतंत्रैविध्यमवाहवत् श्रीनारदेभकोव्यासः पप्रच्छेतिमाः क्रमात्तत्कारोपि
तथास्तोनाद्दःसुकृतसमी ७ तथाशब्दात्समाप्तुत्रविवक्षितः प्रत्रेषुश्रीनृवत्तत्सुखवैराग्यप्रकर्षात्प्रकर्षोः २
निमनः ऋषीत्यादिनातेसर्थःस्पष्टस्यसुकस्यतत्प्रकर्षः रातत्तत्रवस्यति ८ ननुकिमेतत्कथनेन तत्राह तच्छ्रु

प्राः ननु एतो महर्षिभ्यामप्यात्कर्षः शुकस्यच देवर्षेस्तत्र कथमुक्तं तत्राह वैराग्यस्यशुकेणप्रकर्षो २

णाः परःश्रोनृवैकुंठाहेतिसंहितां ७ तेनहीनमधोत्तमवैराग्येणतत्सर्गाद्यस्यश्रीनृवैकुंठश्चसतथोक्तनन्वस्यस्य
र्थः परस्तेनोतनःसंहितां भागवतीसवैथात्वोत्तरगेणग्रंथेनमुक्तेवानफलपर्यवस्यति वेनन्वग्रथमेश्रीनवैकुं
ठस्यसर्गादिमितिनकविधेयंकृतोतंतत्कृतोतातमितितत्राह पुराणेष्वितिहासैरितिसर्गादिनिरूपणंहिशब्दोहेतौ
सर्गोसर्गप्रतिसर्गादिश्चादिशब्दाद्वंशोमन्वंतरंप्रथमस्कंधः लोकेयथेदंकुरुमेदंकावोरतिसाप्साद्यचोयुक्तये
नैवंपुराणेषु तत्रहिपूर्वेषुतत्कथनमंगीप्रवृत्ताघट्यतेतप्यासःपदिश्यमानं मत्स्याद्यंचमस्कार्थसंहितिभावः ब
तदेवसद्भूतमत्राद्रुतयतिवेदःपुराणंकाव्यंचबिभर्मिवेधिवेदच बोधयंतीतिहिप्राहुस्त्रिचन्द्रागवते पुनः२ एह
सधिकारेतेसद्रूपेशकंत्रिधा वेदःपुराणंकाव्यमिति प्राधेशब्दस्यप्राधान्यं द्वितीयेस्तृतीयेरसस्यैव ए
पुचक्रमादुत्तमादोःपिक्रियंते नत्रवेदः प्रभुवस्तुरूपंबोधयति तथाहि प्रभुवाक्येष्वि एसाधनत्तामनालोकेवभू-
सःप्रवर्तते एवमग्निहोत्रादिषुवश्यकर्तव्यत्वास्तुरूपाः पुराणंतुमित्रवत् यथामित्रालिमित्रेनप्रवर्त्तियुंनते।
किंत्वनुनयादिबोधयंति तथाःसुकात्कर्मणाःसुकस्येदंफलमासीदिसुपदेशः पुराणेषुकाव्येप्रयाचत् साहियथास्त्रि
नचेष्वग्निःपुरुषमाक्ष्यविधेयेनियुंक्तेसचावश्यंनहिधत्ते तथाकाव्यंरसविनावादिसंपदापुरुषंसहशीक्रस्यरसादि
वद्भूमित्रेनरावणादिवदिसुपदिशतिननुपुराणमात्रेप्रस्तुतोपयुक्तेकिमन्योःकथनेन तत्राह त्रिवन्नागव
तंपुनः भागवतंपुनस्त्रिवत्त्रिभिर्वैदादिभिस्तुल्यंकुत्रित्कस्यचिन्नहिरहेसर्थः ८ एवंप्रकरणार्थमुक्त्वाक्रमात्सादे

हरी० ३ र ध्यायार्थमाह पंचप्रश्नाः शौनकस्य १ सूतस्यौत्तरंत्रिषु २ अवतारप्रश्नयोश्च ३ व्यासस्यानिर्वृतिः कृतात् ४
१० पंचप्रश्नाः शौनकस्य प्रथमेऽध्याये इतिशेषः विरताश्च परमहंसप्रियायांतथाहि प्रथमेऽध्याये सूतं प्रति शौना-
कादिप्रश्नः सपंचधा सर्वशास्त्रसारोद्धारमंगीकृत्य निमिषादिनाविस्तरेणासनप्रश्नः १ तस्यसाकारनिराकारमेदा
सूतजानासीत्यादिनासाकारोपासनप्रश्नः २ तस्यश्रवणादिनेदानीं श्रवणमिहूयेयस्यावतारइत्यादिनाविस्तरलीला
प्रश्नः ३ ततोऽपंतरंगत्वादथाख्याहि इत्यादिनावतारलीलाप्रश्नः ४ ततोऽपंतरंगत्वेन कृतवानित्यादिनाश्रीकृष्णा
वतारलीलाप्रश्नः ५ एषुचोत्तरेषु प्रश्नेषु मध्येनन्तरेणापूर्वस्यवाधः तदुक्तिवैयर्थ्यापत्तेः एतावानेवभागवत प्र
तिपाद्योऽर्थइति १ सूतस्यौत्तरंत्रिषु प्रश्नेषु पंचसुप्रश्नेषुमध्येप्रथमेषुत्रिषूत्तरं द्वितीयार्थः त्रिष्वितिविषयसप्त
म्यासंबंधलाभाच्चयाणामित्यर्थः तच्चोत्तरंक्रमात्सर्वैर्पुंसां सर्वरजःसएवेदमित्यादिभिः २ अवतारप्रश्नयोश्च च
कारादुत्तरं प्रथमावतारप्रश्नश्चावतारप्रश्नश्चेत्येकशेषः तयोर्यद्यपिसामान्येनोक्तंतथाप्यवतारलीलाप्रश्नः कृष्णा
वतारलीलाप्रश्नइतिज्ञेयं तत्रसंजगद्धेतोरुरुधरूपमेतेचांशकलाइत्यांशे ३ हीनत्वसमुत्कर्षमाह व्यास
स्यानिर्वृतिः कृतात् अनिर्वृतिरतृप्तिः कृताद्भारतादेः ५ ६ नारदस्यत्वेहनृतिः ५ अत्रानिर्वृतौ ५ ६ तत्प्रीत्यर्थं
सूजन्मच ६ सूजन्मनारदत्वमाप्तिरित्यर्थः ६ उत्तममाह सूतप्रद्रौण्यभिभवः ७ सूताश्चंचवाल्यान्नीतित ३
था सूतप्रत्यादभिभवः द्रौणीति द्रौणपुत्रत्वादवध्यस्तं परीक्षितोर्थएजयेरितः प्राक्पूर्वोध्यायशेषः ७

योऽनन्तरादुत्तरं अवतारश्चप्रश्न २

ब नरस्त्रासोत्वाद्वचने ८ २१ तस्यद्रौणेरस्त्रात् प्रवनेरक्षणं कुंतीस्तुतिः पांडवरक्षाप्रसंगात् ८ व्यासोधीरस्त
पोधानोनवमस्यब नीश्रमस्यस्वपदप्राप्तिः १ यतोभ्रष्टःसंसारेपतितस्तस्वपदं २ ब ऋषभस्यहरकागमः १०
स्पष्टं ९ ब श्रोतुःपरीक्षितोजन्म ११ श्रोतुरितिदेवगर्भे ११ ब धृतराष्ट्रस्यनिर्गमः १२ १२ हिमवंतंप्रतीतिशेषः १२
ब ऋषभस्यत्यागस्तत्रा १३ मर्त्यशीरंत्योकोवास्तत्रादित्रणार्जुनदर्शनात् राज्यस्यूर्ध्वंनत्वर्जुनस्यो १३ ब
ततःपार्थमहापथा १५ पार्थाःपांडवाःमहापथोदेहपातार्थमुद्गमनं १५ बस्वधर्मयोःकलेर्नीतिः १५ स्पष्टं
१५ ब ततस्त्राणंपरीक्षितः १६ २३ ततःकलेःत्राणंरक्षा स्वधर्मयोरितिच १६ ब परीक्षितोब्रह्मशापः १७ ब प्रा
योऽस्पृशत्संगमः २८ संन्यासएवैमनसानंप्रायः प्रत्यपरीक्षितः २९ ब रसएतदृशभिःपादैरध्यायार्थाःक्रमात्स्म
ताः २५ स्वपरप्रतिबंधोनैस्कीनैराज्यंजहौनृपः इतिबैराग्यहेतोर्नैष्कर्म्यस्यानुत्पत्तेर्द्रौणिजयादयः २५ नन्विहद्वादशभिर
ध्यायैरुत्तमश्लोकस्यैवाभिधेयेकिमित्यनंगानांद्रौणिजयादीनांसप्तानामुपन्यासः प्रयमर्थः राज्यंलोकंबलवत्प्रतिबंधं
वास्यजेत् इदंनावस्कीनं नाप्यत्रप्रतिबंधः सहिस्यात् परेवास्यात् ननुहेऽपि तथाहि स्वप्रतिबंधनार्थंबलंधृ
तराष्ट्रीभ्रमार्थं प्रपतनमोक्षेः परप्रतिबंधाभावार्थंबलत्यक्तयाद्रौणिजयोक्तिः तस्मात्स्वपरप्रतिबंधहे
नैष्कर्म्यमपिराज्यंविस्मृत्यदप्रेप्सयाऽजहावितिरजोवैराग्यहेतोर्बलंद्रौणिजयाख्योभिहितोऽतिनानंगत्वमे
षां नचद्रौणिःपार्थप्रयाणास्यार्हेराज्यंकेनप्रतिबद्धवानितिवाच्यं प्रतिनयोर्हेशस्त्रन्यासघटितत्वात् नापिब्रह्मशा

णेहिन्नेनरतारज्यसागात् कृतोवैराग्यमितिशंकयं एणपात्मागेवहेयोपरेयनिश्चयेनवैराग्यसत्त्वात् यदुक्तं
श्रयोविरक्तेयममुंचलोकं विमर्शिनोहेयतयापुरस्तादितिश्रुतेश्चविकीर्षितसाधनसरएवोपस्थितस्तेनपरि
नोषाच्च श्रनएवेहतत्प्रतीकारानुद्योगः यस्त्वभारतेप्रतीकारकथनं तन्दिन्नकल्पविषयत्वाद्विरुद्धं तस्मा
द्रहेतोर्वैराग्यप्रकर्षःसिद्धः ६ इतिप्रथमस्कंधः १ एवं प्रथमेवक्तृश्रोतृस्वरूपंनिरूप्यसंप्रतिश्रवणप्राप्तेनसह
तेंगिन्यनुष्ठितेफलमाचष्यकमिति श्रवणंगमार्थंद्वितीयः कृतस्याद्वितीयेश्रवणंगमिध्यानंश्रद्धाविम
र्शनं तत्रश्रवणंक्रमात्सप्तश्लोकयोःशक्तितासर्वज्ञानं ध्यानंतत्त्वचिंता श्रद्धाचित्तप्रसादःसाध्यंगमेव तत्पूर्वक
त्वात्तत्प्राप्तेःश्रद्धसंसेव्येतिश्रुतेः विमर्शेनेयुक्तमार्गयोलोचनं मननमित्यर्थः एतानिश्रवणस्यांगानि नचां
गत्वात्सर्वेध्यानादीनिनतःश्रवणंकार्यमितिशंकं स्वरूपोपकारिणांमेवांगानांपूर्वभावित्वात्कृतावियुरो
जशरीरां फलोपकारिणांपुनर्वंश्यादीनामिवानंतरभाविसोपलंभात् फलोपकारीणिचध्यानादीनियाव
द्विकृतानिनसम्यग्निष्पद्यंतेनतावद्विकृतमपिश्रवणमपरोक्षेनपर्येवस्यतीत्यर्थः ६ तत्रतत्त्वं श्रोतव्योमंतव्यो
निदिध्यासितव्यइतिश्रुतेषुत्रयीगतेः मननंनिदिध्यासनांभ्यांफलोपकार्यंगाभ्यांश्रवणंनामांगिविधीयतइ
त्येके श्रवणमननाभ्यांनिदिध्यासनंनामांगिविधीयतइत्यन्येश्रवणध्यानाभ्यांफलोपकार्यंगाभ्यांमननंनामांगि ५
विधीयतेइत्यके त्रयाणामपिपरःयागवत्तमयाधान्येनसाक्षात्कारंप्रतिसंगत्वमिस्मरे युक्तयश्चतत्रैवानुसंधेयाः

त्रापंपसमवश्यमेदमाचार्येणकं श्रवणंगमानीति ६ श्रथप्रकरणमाह द्विर्द्विपञ्चिरईशप्रायेद्यादिभिर्धो
नादीनिक्रमादित्यर्थः दशप्रायैरितिस्कंधविशेषणं ६ श्रथध्यायार्थमाह ध्यानंसाधारणेहरेः १ देहसाधारणे
जीवैः २ ध्यानंद्विधा जीवैःसाधारणेहरेर्हएकंतरसाधारणेः परंतत्रश्रोतव्यादिविषयंयत्प्रश्नोत्तरंपुरस्कृ
त्यसर्वजीवसाधारणाकारंविश्वमूर्तिविष्णुधारणप्रथमे २निःसंगतांपुरस्कृत्यसर्वजीवासाधारणाचतुर्भुजादि
विशिष्टाकारधारणफलपर्यंताद्वितीये २ ब श्रद्धाश्रोतरिवक्तरि ५ श्रद्धाहेषा श्रोतृवक्तृभेदात् तत्त्वसर्वदेवे
भ्योहरेरुत्कर्षंपरस्कृत्यश्रोतृश्रद्धातृतीयेसाच भागुरैरतीसादिशनकोऽकृतेम्यते २ सर्वदेवेभ्यो हरेरुत्कर्षंपरस्कृ
त्यवक्तृश्रद्धाचतुर्थे साचश्रुतस्य नमःपरमात्मादि नमस्कारहम्यते वक्तृश्रद्धापिश्रवणांगं नत्वश्रद्धानेवकरि
ष्यतारत्नत्वमधिगच्छंति ५ ब उपपत्तीचोपपत्तीचविमर्शस्तत्रहेयोः २ विमर्शेहेषा उपपत्तिविषयभेदात्
उपपत्तीचपूर्वोक्तयोर्हेयोःसंबंधिन्यो व उपपत्तिस्त्रिविधारूपमूर्तिविभेदतः ५६ ७ तत्रोपपत्तिस्त्रिविधा
प्राप्तस्यदेहस्यमूर्तिमूर्तत्वभेदात् द्वेप्रत्यक्षत्वेनेतितत्रपंचमेसाधारणदेहस्यमूर्तेस्तत्रोविमर्शः ५ षष्ठेउपप
त्तिमूर्तेस्तत्रोद्दशमेत्ववतारास्साधारणेरूपेः ७ ब उपपत्तिस्त्रिधात्रेपसमाधानप्रयोजनभेदात् ६ १० २ उपप
त्तिरंपत्रेपःप्राप्तेपसमाधानप्रयोजनभेदात् तत्राष्टमेदेहोपपत्तिप्रतिरूपःप्राप्तेपः ६ नवमेतुदेहोपपत्तिप्रश्नसमाधा
नं १ दशमेतुदेहोपपत्तिरूपणप्रयोजनं १० ब उपसंहरंतित्रयाणांदशभिर्देहैस्सध्यायार्थश्चक्रमात् त्रयाणांध्या

नश्वरबिमर्शनानोंधानस्यश्रुत्याश्रुद्दोदौभेदौ विमर्शस्यषट् रसेवंदशभिर्भेदैर्दशाध्यायाः कृता रसार्थः व रतिहितीयस्कंधः २ एवंहाभ्यामधिकारेणभिनिकनेत्यनासुत्कालोलायाः प्रथमभेदं सर्गंबकुंतृतीय आरभ्यरसाद् तृतीयेत्रयस्त्रिंशदध्यायैःसर्गवर्णनं व सर्गलक्षणमाह सर्गःकारणसंभूतिः कारणंजगदुद्भवनं महदादिन॰ स्यानोसंभूतिर्जन्म बभिन्नासयोगसांख्ययोः १ साकारणसंभूतियोगमार्गेणसांख्यमार्गेणचभिन्नेसर्थः अतए वमहाप्रकरणद्वयमिसर्थः व विदुरयोक्त्वान्योगमैत्रेयोदेवहूतये कपिलः सांख्यमित्येतावितिहासावितिहादि नो २ मैत्रेयोविदुराययोगमार्गेणसृष्टिमुक्त्वान् कपिलस्तदेवहूतयेसांख्यमार्गेण तत्रिशब्दोहेतौ एतौयोगे तिहासः सांख्येतिहासश्च व तयोरध्यायान्विभजति वर्तविंशतिरध्याये एकोनविंशतिरध्यायाआद्ये तत्रेतिहासे व तत्रैवां तरप्रकरणमाह अत्रचतुर्भिर्विदुरागमः अष्टभिःसर्गविस्तारःसप्तभिःक्रीडनाहरे ३ क्रीडतावराहत्वं व ननुसर्गोय त्कोविंबराहेणतत्राहसर्गोधारधरोद्वहुंः सहिसर्गस्याधारश्चौपृथिवीमुद्धृतवानितिसर्थः आधारस्थितिसत्यपेसं वापेयं व द्वितीयेत्रयस्त्रयोदशेद्वितीयेसांख्येतिहासे व अथांतरप्रकरणमाह एकेनतत्रसंसिद्धसर्गः तत्रैतिहासि व तद्विस्तरेतृतीये ५ चतुर्भिःकपिलोसतिः तत्रसंसिद्धसर्गस्यनवभिःअध्यायैः व नवभिःकपिलोक्तयः विस्तरेणो क्तयेबकुंः कपिलस्योसतिश्चतुर्भिरितिसर्थः तत्रयोनिरूपणानि व प्रकरणार्थमुक्त्वाक्रमात्सद्देरध्यायार्थानाह वंधनिःस्मनुरुद्धामः १ वंधमिर्दुर्योधनादिभिः सन्नाबेदुरस्य उद्धासःउरुक्रमेबोसनं सेमप्रश्नादिकंसुतत्वसंगात् १

व नद्धनेःश्रुतिरुद्धात् २५ तेषांबंधनोद्धतेर्वंधस्य श्रुतिश्रवणं उद्धवात्सात्यकाश्रुतसिद्धेरवगतत्वाद्वितीयेयद्यपि नोपलभ्यतेतथापि सयोधनेसानुचरंद्वायानमिसंतेद्वितीयार्थमलाद्दीद्दृशानार्थेणोनमुक्तं एवंमन्यतेयद्वाप्रयंत॰ छ्रेयदुत्तमिनेबंधश्चंपरमस्यति प्रकृतश्चपूर्वाध्यायेयदुप्रश्नः तद्वधश्रुतिरुक्तस्तुमणिनिम्लोचदत्तादि श्रुतेरुद्धादितिचोत्तरवाक्यद्वयोः नावतेनीयं २ व कृष्णावतारवसितेः ३ प्रवसितिरवसानंसमाप्तिः तस्माश्रुतिउद्ध वादेवरमपिस्नेहंतद्दर्शनाद्धार्दविषोगार्तियुत स्नेहंतृतीयार्थं मत्वा २ व मैत्रेयास्यहितस्यचा ५ श्रुतिरिसाद्यर्तने तत्रैहलंघेणावर्तनीयं तत्रश्चमैत्रेयास्यहितस्यश्रुतिरिसुद्धवाछ्रुतिरनुदिसर्थः स्यहितंतत्स्नानंप स्तत्रत्रयोविंशतेर्ज न्म ५ सर्गमहदादिनलानोत्रयोविंशतिस्यात्जन्म विदुरंप्रसुकं मैत्रेयेण तानिचप्रकृतिपुरुषोद्दिस्याम्लप्रकृति रितिश्लोकानि ५ व संस्थितिः परात्मनः ६६ सन्निवेशःपरात्मनोविभोः अक्तिःस्मिन्प्रकरीकरणं ६ व समाखुद्ध पुनःप्रश्नः ७ मैत्रेयोकंसम्यगत्रगम्यपुनर्विदुरस्यप्रश्नः ७ वसद्धकाम्ययज्ञोन्दवः ८ सद्धकावर्हिष्मोपुरुषरूपमां पत्नीरुचयोजन्म पत्यश्लोकिः आदौपत्यैसमुन्नूतेनतोत्रेतिक्रमविचक्षया ८ व पत्यजेनस्तुतिस्तस्य ९ तस्मस द्वात्मस्तसर्गःकालोरुपेदश १० महदहंतन्मात्रेंद्रियवैकारिकतामसस्थावरतिर्यदवाक् श्रोतोरेवनेदादशसं तेचकालतिरूपणाय १० व कालोश्णःपरमाणवाः ११ त्यंशावयदाः आदिशब्दात्सरजः चुस्त्रिवाद्यः परार्द्धनाः ११ व ब्रह्मपुत्रसमुन्नद्धः १२ ब्रह्मपुत्राःसनकाद्याः १२ व आविर्भोवोवराहस्य १३ र्गनोधानंचदैत्ययोः १५ व दैत्यौहि

रण्यासहिरण्यकशिपूद्वैसाधिकारेहयोः २५ ब शापोमुनिभ्योवैकुंठे २५ स्वं २५ विष्वक्सेनस्यसहनुग्रहः १६ मुनिभ्यस्से
व बहिरण्यास्यसामर्थ्यं १७ वराहेणचसंगरः १८ २ संगरोयुद्धं १८ ब्रह्मपश्चदेवलोकेषु २१ लोकेषिनिरूपनेहनराध्याय
शेषस्यमनोरं २१ ब एवंयोगेनिहासार्थमुक्तासांख्येनिहासार्थमाहकारणानिः समासतः २० कारणंमहदादिसमासः
संक्षेपः २० ब कर्दमेनहरेस्तोषो २१ देवहूतेः करग्रहः २२ १० नयोर्विचित्रसंभोग २३ स्त्रीभ्यांकपिलजन्मच २५ नछिद्रा
भ्यांकर्दमदेवहूतो २५ बस्यसर्गभगवद्रूपः २५ कपिलेनदेवहूतिप्रसक्तमितिशेषः २५ ब सच्चतुर्विंशतेतथा २६ १
सनत्वं तथाशब्दाभ्यसर्गं २६ ब प्रसूतेरुषयोश्चैवं २७ अस्यसर्गस्यनिःचशब्दाभ्यसर्गं २७ ब्रह्मनयोगस्यचक्रमः २८
येनक्रमेणयोगाभ्यासस्यसमर्थः २९ भक्तियोगस्यकालारेः २९ क्रमस्येवकालारेरिति लक्षणंभगवद्रूपेणनेनसह
पोनरुक्तमार्थं ३१ ब पापानामस्यधोगतिः ३० १२ पापात्मामधोगतिः साचाधोनरके ३० ब राजस्यंतः पुण्यपापात्मू ३१
पुण्यपापाभ्यांराजसी सात्त्विकीचैवमर्त्यलोके ३२ ब सात्त्विकूर्ध्वंचपुण्यतः ३२ केवलपुण्यात्सात्त्विकीऊर्ध्वंस्वर्गं तदु
र्ध्वंसंख्येः धर्मेणगमनमूर्ध्वंगमनमधस्ताद्वस्यधर्मेण मध्येगमनंधर्मोधर्मोभ्यांजीवलोकस्य उर्ध्वंसत्वविशालस्यमो
विशालश्चमत्तनः सर्गः मध्येरजोविशालोब्रह्मादिस्तंबपर्यंतइति ३२ ब देवहूतिवदन्येषामपि
स्यादिसर्थः ३३ ब प्रधानाथोरमेप्रियः ३३ ब इतिनवमोयस्कंधः ३ एवंसर्गमुक्तात्मदेहोविसर्गश्चतुर्थेउच्यतइत्याह
एकोनविंशताध्यायैर्विसर्गस्तुर्यईरितः ब तत्रसर्गमाहंविसर्गः कार्यसंहतिः सर्गएवविविधकार्यरूपोविसर्ग इ

त्यर्थः ब प्रकरणान्याह कार्येत्वहूचतुर्वि ४१ स्त्रीबालप्रोढवृद्धैश्चतुः प्रकरणीकृता स्त्रीबालप्रोढवृद्धभेदाच्चतुर्धाकार्य
मितिस्तात्रयिणाचतुः प्रकरणीकृतेसत्यर्थः तस्यर्थः ननुतत्स्त्रीपरंसहस्रेषुकार्येषुकिमितिचतुर्विधमितियदिनास्त्रिं
गमुपलक्षणार्थं तदासर्वेकार्यव्याप्तिः स्यात् सर्वेस्त्रिंगवलक्षनिष्टत्वात् यद्गृहस्थैर्हरिः प्राविर्भावस्त्रिरोभावःस्थिति
श्चेसनपायिनः धर्मीस्त्रीषुसर्वोसुलिंगस्तेनानदर्शितार्हति किंतुवयोविशेषान्नपुंसकस्त्रीपुंस्त्वमात्रंबाच्यंस्यात् स्त्री
वग्रहणंचकर्तव्यं लिंगानांचित्रत्वादिष्टंचतुर्विधंनसिध्येत् तेननस्त्रिंगमुत्सर्गं नापिवयःस्त्रीग्रहणंनार्थवत्प्रसंगात्
पशादिष्वव्याप्तेश्चस्त्रियोहिप्राणिनोकालकृताशरीरावस्थाश्चतस्रोव्याप्नुवंतिचतुर्दशनिसर्गेव तस्मान्नवयः नापुन
र्यंउक्तसर्वदोषानुषंगात्लिंगवयशेषप्रसेकंत्रैविध्येकार्यस्यधिधत्वप्रसंगाच्च नदेवहूत्यंतंसंदिग्धमाचार्यार्णं कार्येषु
ह्यूनचतुर्विधमितिचेत् न हेहोद्वहेकार्येसर्वेषुढौकाचौपयोगिनश्चतुर्विधस्यैवोपादानात् तत्र मनुष्याधिकारंशास्त्र
मिति मनुष्याएवोपानाः तत्रापिनाग्नहोत्रादिवत्स्त्रीकोतियत्नलिंगवयस्कएवाधिकारी किंतुसर्वोप्यधिक्रियतेनिबंधु
मधिगा स्त्रीबालप्रोढवृद्धादर्शिताः षंढस्यतुभत्तमधिकारित्वेपितस्यशुक्रशोणितसाम्यरूपत्वेनस्त्रीपुंसयोरंतर्भावर
ति तस्मान्नपृथग्ग्रहणं तथाचशरीरेऽतएवचस्तुक्रस्यबाहुल्यान्नायतेपुमान् रक्तस्यस्त्रीतयोःसाम्येक्लीवःशुक्रार्तो
वा पुनरेनी अतएवमहाभाष्ये संख्यानप्रसवौलिंगमिस्तकं संख्यानेसंहतिरपचयःप्रसवः प्रसूतिरुपचयस्सर्थः पुंग्रह
णंतुबालप्रोढलक्षणेवयस्कानांपुंसामेवोपादानार्थं अन्यथास्त्रीतिनपृथग्ब्रूते षांढंतुप्रोढनेर्भतमितिनपृथ

गुपानं नदुकं गर्भस्थःसहशेज्ञेयग्राह्यमाहुस्तराच्छिद्यः बालश्चारवेदशहूर्वोपोगंहश्चेतिशब्दान्ते १ तस्मात्रूढ
र्कायेवुहुवचुर्विधमिति तदेतहृश्वसेनस्यगभेहृश्यं व उर्कंचतुर्विधंगेयेशस्यश्यति सतीश्रवपशुप्राचीनेतिह
सैलदुर्कये २ सतीक्षी प्रवोबालः प्रथुः प्रोहःप्राचीनःवर्हिः सहदुः भीमादिवदुनरपरलोपः ससाद्दीनामितिहसैस
म्यदुर्विधस्यकार्यसनिरूपणाय चतुःप्रकरणीकृतेसन्वयः बग्रस्याध्यायान्विभजति सप्तभिश्चतुर्भिश्चदशभि
श्चाष्टभिस्तथासतीतिहससप्तभिः एवमनात्व ग्रथक्रमात्सादेरध्यायार्थानाह मनुकन्यान्वयःसप्ते २ सप्तेसतीप्र
संगार्थे १ चहेथलसतितातयोः २३ तस्याःसत्यपतिश्चतातश्चतसतितातोतनयोः हदृदृसयोरिप्यर्थेः २ ब पत्यानिषेध
नंससाः २६ सम्यहंमागहतिः ३ ब देहत्यागःचिरमेखे ५ तस्यारसेव ५ ब गतौरेसमवर्च्चसो ५ गणःप्रमथाः ब
ब्रह्मणहृदसोत्सनां ६ ५ सोत्सनेक्रोधहरणे ६ ब विष्णुनायज्ञसंसिद्धिः ७ संसिद्धिःसमाप्तिः धीश्चप्राप्ताचध्यात्मनो
नयोरुक्तिः बुद्धात्मनोर्निरूपणमित्यर्थः ७ ब ग्रथाहसृजतस्य३स्त्रीयमुक्तावालमाह प्रवेणराधनेहरेः ८ स्पष्टं ८
ब कामलाभोध्रुवस्यास्मात् ९ कामलाभोदृष्टप्राप्तिरस्माद्धरेः ९ ब यस्मांताहारणंमनोः १० ५ ग्रंगोनाम्नः मनुः
स्वायंभुवः कर्तारिषष्ठी मनुःकर्तृकंबारणमित्यर्थः ध्रुवस्यसेव १० ब विष्णुध्रुवपदप्राप्तिः ११ विष्णुदर्शनयद्भवम
चलंपरंतत्प्राप्तिः ध्रुवस्यसर्थः ११ ब प्रोहमाह ग्रथवेवेनसंभव १२ प्रथवेष्वप्रसंगार्थे १२ वेवेनब्राह्मःपृथुस्तु ७
निः १३ स्पष्टं १३ ब सस्तानेः सवनंपृथोः १५ ६ ग्राद्यशब्दान्नागधवंदिनो १५ ब पृथुनानिग्रहोस्मे २५ सनत्कु

गस्यरोहनं १६ तस्यतस्यौषधीछेदेचलरूपस्य १६ ब जयोश्वमेधेशक्रस्य १७ पृथुनेसेव १७ ब सासत्कारेमधुहि
षः १८ ७ सभामधेस्वधर्मोक्तिः १९ स्पष्टं १९ ब कुमारेभ्यःपरात्मधीः २० कुमाराःसनकाद्याः परात्मधीस्तत्त्वज्ञानं २० ब
तयादनेःस्वधर्मोक्तिः २१ तयापरात्मधिया पृथोरितिमंत्रकृतिन्यायेनचतुर्थेबिचर्नते २१ ब हृदूकार्यमाहतपः पि
त्रेप्रचेतसां २२ ८ प्राचीनदर्भिचेतत्प्रसंगार्थमित्यर्थः हृदगीतमिसंतोछ्यायार्थः ध्यामोक्तिर्नारदेनास्मै २३ पित्रेप्राची
नवर्हिषे २३ ब पापर्हिसंज्ञिनात्मनः २५ सोधिर्यपुरंजनीरूपोज्ञिनात्महितस्यात्मनः पुरंजनरूपस्य पापर्हिर्मया
समासगतमपि पीशब्देसद्भाविछिद्यतछुद्रेनपरामृशति ग्रथशब्दोनुशासनेकोंशब्दानामितिवत् पुरंजनस्यनु
यस्तत्प्रसंगात् २५ ब कालनामिस्त्रीतल्लुकेः २५ तस्यस्त्रीसंज्ञिनः पुरंजनस्यशक्तेः कालेमतिरस्कारः एवंरूपणा
यत्रद्वयेनदंनमध्यायार्थमाहोक्तं २५ ब मुक्तिर्हेहूर्विपर्यये २६ २ हूंहूनिशीतोग्रादीनितेषांविपर्ययेग्रस्त्रीकारेस
तियहा हूंहेषुविपर्ययेजन्मांतरेःन्यथाभावेसतिमुक्तिःग्रात्मनस्तेव २६ ब पुरंजनादिव्याख्यानं २७ तपःसिद्धिः
प्रचेतसां २८ स्पष्टं २८ ब दक्षमुत्पाद्यनिर्वाणं २९ प्रचेतसामिसेव दक्षोसतिःलुप्तौध्यायशेषः ग्रतएवोत्पाद्येति
स्प्रचेतसोपसर्जनत्वेननिर्देशः २९ ब ग्रध्यायार्थस्त्रयोद्रष्टव्यः ३० ब नन्विहप्रकरणेप्राचीनबर्हिर्नोयक्तस्तुकेनचा
पुकं उपक्रमेहारयोःप्रचेतसामेदप्रतीतिः ग्रतःसेदप्रेन्यायेननेषामेवप्रकरणार्थेत्व मस्तुनप्राचीनबर्हिषदृतिचेनत्रा
ह उपक्रमोपसंहारेप्रचेतोभिस्तदात्मजैः तथाप्याध्यात्मपरोस्याछ्येप्राचीनबर्हिष ३१ यद्यपिप्राचीनबर्हिषः पु

वैः प्रचेतोभिरुपक्रमोपसंहारावितिरश्यतेतथापिप्राचीनबर्हिषएवप्रश्नकृतः प्राधान्यात्पारोक्ष्यादध्यात्मसंतद्
धिकारेणपारोक्ष्यनयोपदेशान्नबर्हिप्रश्नेनरध्यात्मंपारोक्ष्येणप्रदर्शितमित्याहुकं च नन्वेवंचेत्किंप्रचेतसां
ग्रहणवर्णनेनेतिनआह पुरंपुत्रस्यपितुरर्पनकरणशुद्धयेभवेदितिद्योतयितुं प्रचेतोग्रहणवर्णनं २२ पुत्रस्यपुरंपं
नरकेनकरणशुद्धयेस्यादितिसतिसिद्धमेव किंतुनतत्पितुरर्पनंकरणशुद्धयेभवेदितिद्योतयितुं प्रचेतसांग्रहण क
थनमित्यर्थः तथाचकात्यायनः पुत्रेणलोकंजयतीतिपौत्रेणानंत्यमश्नुतइत्यादिश्रुतेः पुत्रंप्रपौत्रेणानंत्यमश्नुते
तामितिबिंदुनेवेदमाचार्यैः सर्वेरुक्तौमर्यादाः प्रसंगादुपसंहारेवसुबहुः पुत्रपुरंपुंनपुरंनरकंधर्मिष्ठःपौत्रपुरंपु
रित्यादिनातस्मात्सुत्रपुरंपुंनवश्नुहात्मनोरक्षोग्रहणदीधितिर्जीतेनितत्याधर्मसिद्धेत्र इतिचतुर्थस्कंधः ५एवंवि
सर्गमुक्त्वाक्रमप्राप्तंस्थानंपंचमेनिर्दिष्टमित्याह. पंचमेस्थानमथाथेःषड्विंशत्यात्मिरूपितं च स्थानेलक्षयति मर्यी
दापालनंस्थानं मर्यादानांसकलैर्जीवैरुल्लंघनीयानांपालनमनुल्लंघनं च तल्लिंगोलोकमेदतः १ तामर्यी
दाः चप्रकरणानिवक्तुंलोकानाह लोकाःक्षितिर्द्वीपाःपातालं स्पष्टं च ननुस्थानेभिधेयेकिंप्रियव्रत वंशेनतत्राह प्रि
यव्रतस्तदुत्पन्नैःक्षितेर्द्वीपादिमर्यादाःकृताःप्राक्तनदन्वयः २ प्रियव्रतेनतत्सुतपौत्रैश्चभरमेर्द्वीपवर्षादिव्यवस्थाकृ
तानत्रनत्र तस्मात्तेषांपूर्ववंशएवकथ्यतइत्यर्थः च ततश्चत्वारिप्रकरणानिसाह एवंचपंचदशभिःपंचभिश्चत्रि- ८
भिस्त्रिभिःचतुःप्रकरणीप्रोक्तावंशप्रकरणमेकं लोकत्रयमर्यादानांचत्रीणितानिचक्रमात्पंचदशादिभिरध्यायैरि

त्यर्थः च अध्यायार्थानुक्रमाह अध्यायार्थानुक्रमशःश्रृणु २ श्रुत्वेतिशिष्यं प्रसुकं च प्रियव्रतान्वी ध्रुवः ना
भिश्चैकैकः ३३ प्रियव्रतादिपुत्रेष्वेकैकोऽध्यायःच ऋषभेत्रयं एतोपदेशमुक्तत्वेः ६ ऋषभः प्रसेकंजोऽप ऋषभ
स्यानन्त्यमुपदेशंमुक्तत्वंचेति क्रमाद्भिषु मुक्तत्वेषु एवमनुशास्यसध्यायाभिमनः च भरतेष्वघपौत्रजे १
५५ प्रपौत्रजेप्रियव्रतस्य च क्रमादृषीनामर्थमाह पुलेय१लसंग२जडभरत३शिबिकोद्विधप्रकाशनेः५न
ल्लाख्यान६भवाख्यान७ तद्व्याख्यानेः८ परोऽन्ये २५ पुलपे१लसंग२लोहरिणः जडभरते३शिबिकाया
ऋषिर्वाहनंधप्रकाशनंस्वप्रकटीकरणं ५ तत्स्वरूपणं६भवारवी७ तस्याव्याख्यानं ८ चेत्यृषीनामर्थीः पर
पंचदशेभरतवंशविषये च अप्रकरणमाह मेरुर्वीरव्रतश्चषड्भरहिवर्षंपट्टीपश्च ५ पंचको २० मेरुश्चस्वा
तंचषड्भिश्चप्रथीहर्षोणद्विवर्षेच ह्योर्वर्षयोःसमाहारोद्विवर्षं पात्रादेरुक्तिगणस्यान्नत्वात्प्र ह्रीपानिचतैः त
त्रषोडशेमेरुःकथ्यतेसप्तदशेस्वातंगंगावतारादिपूर्वशेषः प्रकाशेभद्राश्वहरिवर्षकेतुमालरम्यकहि
रण्मयोत्तरकुरवश्चतिषट्सुवर्षेषु एकोनविंशेकिंपुरुषं भारतंचेतिद्वर्षं द्विशेषु सर्वेष्वीपानी श्चतिको ह्यविषये
पंचाध्यायात्मर्यीः च सर्गप्रकरणमाह दिविक्रमाच्चयःसर्यः १ ध्रुवस्यसोत्तर२ ध्रुवः ३ २३ ६ सर्वेश्च ध्रुवस्यसोमो
रंतरंच ध्रुवश्चतेःक्रमाच्चयोध्यायाः च पातालप्रकरणमाह पातालं२शेष२नरकै२खयो धोभुवनेमताः २६ पाता
लंचशेषश्चनरकाणिचतेः प्रपोभुवनेक्रमाच्चयःसर्यः च इतिपंचमस्कंधः ५ एवंपंचमार्थमुक्त्वाषष्ठेपोषणं

निरूपणतस्याह षष्ठएकोनविंशस्यापुष्टिः पुष्टिः पोषणं च तल्लिंगमन्वाहृत्तेनेनेत्याह सानुग्रहेणहरेः सापुष्टिः हरेर्दुष्टचारेष्वपिभक्तेष्वनुग्रहसेरेर्थः व ननुस्थानानंतरमेवपोषणनिरूपणेकः प्रसंगःविषयायएवकस्मा न्नस्यादिति एतदेवपरिहर्तुंरूढमर्यिस्थानलक्षणंस्फुरयंति कर्मणायेनयेयैश्चस्थातव्यंनतेत्रननेतिष्टंतीतीहम र्यादापालनेस्थानमीरितं २ प्रयमर्थः येनविहितेनकर्मणाकर्तव्येनयेरधिकारिभिर्यत्रस्थानेस्थेयं नेनेवतेतत्रनि ष्टंतीतीहमर्यादापालनंस्थानंनत्वेरितंपंचमेभ्संस्थानादिकयनेन वयसुनविहितानिक्रमेणयथाकरणंतत्रते षांकर्तव्येपिभगवत्क्रियोगान्नपातःकिंतत्स्थानिरेवेति मर्यादाभंगसव्यपेक्षत्व दनुग्रहस्यतदानंतर्येयुक्तमेव साहकृतेपिपातकेयत्रनपातः प्रस्तोन्नतिः २ सानुग्रहोस्पष्टं ब ब ग्रत्रैवग्रंथसंस्थेनिदर्शनमाह ग्रनामि तस्यभुवोद्रस्यथादिवि यथानिघ्नद्भाराणेष्वनुग्रहोऽजामिलस्य एतच्चभुवि भूपातकिनामशेषामघ्नपल क्षणं इंद्रस्तिस्रोगिरंपातालंवृत्रस्यगोविशिरमितिष्टयग्रोक्तं ब ग्रतश्चेहमहाप्रकरणहयमेवस्याह त्रि भिःषोडशभिश्च ग्रध्यायैःक्रमादितिशेषः ब हितीयेचावांतरप्रकरणमाह ऐंद्रंपापंषड्भ्यकद्विके ३ विश्व रूपस्यत्वष्टस्यमहतांचवधात्त्रिधा ऐंद्रस्यपापंविश्वरूपस्यत्वष्टस्यमहतांचवधात्त्रिधा तच्चाध्यायानांषटेऽष्टके द्विकेचक्रमादुक्तंसम्प्रत्येकप्रसयः ब ननुविश्वरूपवधेयेषदूषणंसयुक्तं तत्कथं ग्राद्येऽध्यायत्रयेदस ब्रह्मोपलंभनात् ग्रतग्राह २ सान्वयस्तदुपसंहारेऽग्रिमत्रिके विश्वरूपसंबंधिनिषेऽग्रिमेग्रा

धिकेदसान्वयःकथ्यते किमर्थं तस्यविश्वरूपस्योक्तः सैतत्प्रसंगार्थमितिसर्थः ब इत्राष्टकेचत्वारिंसेत्रत्रप्राक्ति त्रकेत्वना शंकाप्राग्वत् इत्रप्रतिपाद्काष्टकमध्येसंक्षेपेणाध्यायचतुष्केत्रस्यैवप्राक्चित्रकेत्वनमासीदिति नदापि इत्रप्रसंगादुक्तमित्यर्थः ब ग्रथकमात्सादेरध्यायार्थानाह ग्रजामिलाघमाख्येति १ ग्रघंपापंच वैप्रमेवेयोम्य- निग्रहः २५ विप्रपार्षदैर्यमदूतानांनिवारणं २ ब यमेनसांचनेतेजाम्यानां ३ दक्षेणगरुपनेहरेः ५ सर्गं ४ ब नारदात्सत्वनाशेत्स्य ५ ग्रसदत्सुत्स्य ५ ब विश्वरूपस्यचोद्भवः ६६ चकारदृक्कत्यान्यासत्वविश्वरूपस्य जन्मह ब इंद्रादिगौरवंतस्य ७ तस्यविश्वरूपस्यगौरवंपोरोहितं ७ बहरयेवर्मनाषणं च्युतत्वंविष्णुबर्मेति ८ ना रायणकवचेगुरुत्वेइंद्रेणतीतिशेषः तद्धाघइत्रभयं ९ तस्यविश्वरूपस्यवधेन ग्रघंतस्माद्धत्रभयंइंद्रस्य हरये ब्रह्मा बर्मनाषणंनारायणात्मककवचनिरूपणं तेनेवेतिशेषः ८ ब कुपितेंद्रादिनाशेत्स्य ९ ग्रस्यविश्वरूपस्य ९ ब इत्रवासत्वसंभारः १० वासवइंद्रः १० ब इत्रभक्तिज्ञानशेषं ११ इत्रस्यमरणंरणे १२ इत्रहत्याप्रतीकारः १३ स्थ ानि १३ ब चित्रकेतोःसुताछुचः १५८ स्मृतोविविधाःशोकाःचित्रकेतोरितित्रिषु १५ ब वोधोगिरोनारदाभ्यां १५ वि पात्तालश्चनारदात् १६ चकारजीवोक्तिःसंकर्षणदर्शनेवो १६ गौरीशपाच्च इत्रत्वं १७ स्थं १७ ब गर्भेशक्रमहन्नि र्दा १८ ९ शक्रेणमरुतांनिरामेरः साचगर्भे गर्भस्थितानामितिसर्थः १८ ब व्रतेदितिकृतंपुत्रं १९ पुत्रंपुत्रहितं १९ प्रस ध्यायमिमेंद्रयः प्रसध्यायमध्यायमध्यायमितीसर्थः इतिषष्ठस्कंधः ९ एवंषष्ठे पुष्टिमुक्तासप्तमेऊतिरुच्यतइत्याह

सप्तमेपंचत्वप्राप्तिरध्यायेरूपिचर्णनं च ननुतेभवनंस्थानंचकुतिश्चेत्यर्थः नेसाहऊतिः प्राक्कर्मजाकर्तीनोक्तासी
त्पादिवासना १ उतयः कर्मवासनाश्चसुकत्वात् रूढेयमत्रेत्यर्थः व ननुतस्याःकिंसरूपंकिंकारणमितितत्राह साप्र
ह्लादेतिहासेनदर्शनाध्यायेनदर्शिता सरूपतःकारणतः पंचाध्यायेनकर्मणा २ सावासनादर्शनाध्यायाभ्यामिनिहा-
सेनतथा प्रह्लादेतिहासेनतस्याः सरूपमुक्तंकारणंतुकर्मोक्तध्यायपंचकेनकर्मनिरूपणेनोक्तं ननुचप्रकरणाद्वयं
व उक्तंमेदंविद्वणेति प्रह्लादस्यपरेशगोहूयःपित्रोपित्रोर्वायोःविष्णोश्चयोरभिधये प्रह्लादस्यविष्णुपरेतुशरणःपित्रोपित्र
ध्योश्चहिरण्यकशिपुहिरण्याक्षयोः पणेहेषः दृप्तेवरूपोवासनेत्यर्थः तयोपित्रोपित्रध्योर्वा व उभयहेतु
रसुरत्वप्रापकंकर्मचेत्याह कर्मणोःसुरभावनात् ३ व ननुतत्कर्मवकुतोजातंतत्राह दृष्टुमीशंविहंतुनहैकुंठकलहा
दिथः कलहश्चैकोदृष्टं प्रह्लादोऽपरोदृष्टंविहंतुंप्रह्लादविस्मृतोहेतोः व ननुवैकुंठेप्रह्लादस्यदैत्ययोश्चानाचारः
कलहप्रसंगस्तत्राह चक्षुःसनोहिप्रह्लादस्तयोर्विजयीजयः ५ अग्निरुक्तासकामाभ्यांभक्तिभ्यांवासनाहृयं यः प्रह्लादः
सहिमाक्षुःसनःप्रासीत् चक्षुर्णोमध्येकस्यैवसयाचक्षुःसनस्मृतं एकमेवहिब्रह्मतत्पश्चक्षुर्हृचतीर्णोयाविनरौदै
त्योनोजयविजयावालग्निरितिकलहप्रसंगः तत्रप्रह्लादस्यचक्षुःसनस्यैःलक्षितमूलस्वंशंजयंविजयंनिदर्शनेनतस्याप्य
नुमानुंशकत्वात् यथाचक्षुःसनेननोसस्थानाच्यावितस्तेव स्वयमपितेनैवकर्मणाच्युतः कःखल्विहस्वकृतसत्कर्मणाः
फलंनभुंजीतकः उनरिहसहृदयोवासनानिरूपमिदंपर्यालोच्येदमपठ्वीत एतदेवविवृतमाचार्यैःउषोनमस्कृतो

जयस्यविजयनच्युतिरकुंतबैकुंठतश्चक्षुः मनरुषेतियनदुचितंनदोषारेकेमुनोचपठपोनमस्यिचसुहृत्सत्वात्मकेन
यसुदरमंतरंकुरुनश्चारिरुत्तानचते हनि प्रनोःनुचितस्योनरस्यकरणतेः स्वस्थानच्युतलक्षणंभयमनुस्मृतः ननश्च
किंप्राप्तिकामयाभक्तानिष्कामप्रेमातिशयत्वात् तयोरबाल्यादासुरीवासनाप्राचीनसकामत्वंभगवत्सालोक्य
त्वानदृष्टत्वाच्च ग्रनोमुनिश्रेपतन्दोगप्रतिबंधास्वाधिकारस्थितयोरप्यावयोरभिभवतः किमितीश्वरेणानिषिद्ध
एवुभयचाप्युस्मिन्बैरंकुरेपतितावितिजन्मांतरेपित्तामेवबासनामवर्धयतेस्म व ग्रारब्धकर्मणोभोगेनक्षयेनवास
नाहृयस्यफलमेकमेवेत्याह हयोरप्येकफलतावर्मणोभोगतःस्यात् एकफलताथोभागवत्संनिधानलक्षणा तस्मा
दिष्टदिदृक्षाविघातवासनायमेवेहपातादिहापिनरनुहतिरिस्मृतिरूपं व एवंस्वेऽधर्मेविविच्यक्रमात्सादरंश्रु
यतेनाह कुमारेहयोस्तयोः सापः १ स्यास्योनयविजयो २ व हिरण्यकशिपोश्चयः २ च्यवःशेकाः २ व ब्रह्मणोव्र
ह्मणश्च वरलाभोहिरण्यकशिपो ३ प्रह्लादस्यचसंभवः पित्रापरीक्षणंतस्य ५ बालत्वंतेनशिष्यणं ६ नस्पतेनेनिर्दृत
छद्मनोत्र प्रह्लादःशिष्यशनियमनेणिजेनं ६ ७ नारदोक्तानुवादश्च ७ मनेसेव ७ हिरण्यकशिपोर्बधःस्वयं ८ प्रह्ला
देननृसिंहेसा ८ रूपात्कलिः ९ व ततोस्यशिवगुणः १० ततोनृसिंहनसमागतस्यापिवृद्धाविछेदइतिप्रागुक्तं अस्य
प्रह्लादस्यशिवचगथात्रिपुरबधहेतुत्वेनहरिणाशिवस्यश्रेष्ठनमेवमस्यापीत्यर्थः तेनत्रिपुरबधस्थानंप्रह्लाद
यशोनिदर्शनार्थमितिभावः एवमेवैतत् न्यूनंयातद्व्याख्यानमप्रश्नकंयोन् सएषभगवान्राजन्यतोहिदुर्नयः

हरिलिला· पुराकल्पस्येवंस्वभयनानंतमाप्नोति सुकल्पान्तं सएषहरिर्येनप्रकाश्यतेऽतस्मिन्सर्थः २० ब सामान्येनसज्ञानाः २१ स्पष्टं २२ ब नयात्रिषासमेपुत्र २३ त्रिषुवत्सचारिग्रहस्थवनस्थानां नथाशब्दात्सदाचारः २४ ब परिव्राजकधर्मोश्च २५ परिव्राजकायतयः २६ ब्रह्मोत्तरधर्मोग्रहाश्रमे २७ गृहमस्यानामित्यर्थः २८ ब आह्वादीनिमुमुक्षूणां २९ मुमुक्षूणांमोक्षेच्छूनांग्रहस्थानांदीनां आदिशब्दात्कामक्रोधलाभादयः ३० यावदभयमंडूयः ३१ यावंतोऽध्यात्मावंतोऽपयः ब हरिसप्तमस्कंधः ० एवंसप्तमार्थमुक्त्वाऽष्टमार्थमाह मन्वंतरार्थमध्यायत्रयेणाह मन्वंतरसंख्यामाह मन्वंतराणिप्रसेकंब्रह्मारेपुचतुर्दश १ स्पष्टं चतुर्दशत्वमेवाह चत्वार्येषां १ आद्योऽध्यायेत्रयंभुव १ स्वारोचिषो २ त्तम ३ तामसो ४ रवतानिचत्वारि १ ब अथेतुर्थस्यैत्रिषुनांगंद्रमोक्षणं ५ अत्रएषुचतुर्षुमध्येचतुर्थमन्वंतरेजातंगजेंद्रमोक्षणंत्रिषुध्यायेषुकं ५ बद्वेपंचमे ५ पंचमेऽध्यायेरैवत ५ चाक्षुषौ ६ स्पष्टं ५ ब ३ त्रयष्टस्यंसप्तसप्तमंथनं २२ २ अनयोर्मध्येषेचाक्षुषाख्येजातमप्तमंथनंसप्तसप्तकं २२ ब त्रयोदशेष्टो २३ त्रयोदशेवैवस्वत ० सावर्णेरष्ट ८ ब्रह्म ९ धर्म १० रुद्र ११ देवे १२ इ १३ ऋषभे १४ पूर्वेषांचसप्तानांसप्तसप्तीनामिसंज्ञा १५ ब नवमसप्तमेचत्रिंशेपंचं १६ सप्तमेवैवस्वतास्येजातंबलिबंधनंनवसप्तकं १७ ब त्रयोविंशेमत्स्यकथायष्टसप्तमसंधिगा २३ ३ चाक्षुषवैवस्वतसंधौमत्स्यकथात्रयोविंशे अत्रगणनामानेत्रयोविंशतिरध्यायाश्चतुर्दशमन्वंतरसंज्ञाचक्षुः २१ ब ननुपुरुषस्यहेयंमुपादेयंचशास्त्रांविषयःनचमन्वंतरमिधानेहातुमुपादातुंवाशक्यमत आह मन्वंतरंसतां

धर्मोमनुभिर्यत्प्रकाश्यते यद्वास्मान्मनुभिरसौ प्रकाश्यते अतःसहधर्ममन्वंतरशब्दोरूढ्यर्थः ब अवयवार्थोगतिस्मृकृष्टादिवत्प्रकाशने स्मरंतिहि मुनयोऽस्मिन्धिकारेतपःप्रभृतिचेतसिभगवत्प्रसादादेवधर्मतत्त्वस्मरणंनतत्प्रसादाचरणंततोन्येषांकथनमितिक्रमेणक्रियनदस्याह स्मरणाचरणस्थानेःस्मरंतिसर्वेमिरंतरेऽंतरमवकाशःप्रधिकारइत्यर्थः कःपुनःस्मरंतोधर्मंहरितमाह ५ विषयात्मानमीशनेसंपदिविपदिच बनत्रैविध्यमेवोन्मूलयनिमूलेगजेंद्रमोक्षणेभोगमोक्षेतत्त्रिविधंसत्यतःसधर्मेणपुरुषः तस्मात्रिविषयात्मानमीशनेःपर्येत्यथार्थेनागजेंद्रेणसंपद्यर्थिश्चाग्रेरचयाहीरेणनुभयत्रपतिज्ञानंनिबंधेहेतुयथाकृतेबलिनाबनजयोवेनितत्तः नत्रिविधंधर्मेनत्वतोमत्स्याजानाति अतएवोपादिष्टवान्मवेनेनताःकथाः इनेनहेतुनानाकथागजेंद्रमोक्षणादयश्चकथाऋषिणोहिनाःनत्वभिप्रायंविनाथरछंदसेसर्थः ब एवंसप्तमेऽष्टमेनिरूप्याध्यायार्थानाह ग्राहाद्धेपः २ अर्थाद्गजस्यग्राहेणबद्धः २ ब हरेर्मोक्षः ३ प्राग्जन्म ५ हेतुपूर्वत्वे ५ ब इतिद्विकोगजेंद्रनजविषयेब मंदराशैद्विषयासः २ हुहूगंधर्वशापेनग्राहः सेपर्णेसमुद्भूतिशेषः ब हरेस्तोत्रंमोक्षनांत्वे ८ स्तोत्रंसप्त ९ स्तोत्रंमोक्षिणीत्वे ८ सरेणानावेदचचनंस्तोत्रमितिसप्तमीसप्तम्यर्थे ८ बराणः २ असगसगणमित्यर्थः २ ब सजयः २१ स्पष्टं २२ शेषोऽष्टमेऽध्याये सप्तर्षीनांमगवतहरिरूपालोकनमित्यर्थः २३ ब हरिसप्तकोणवे ब बलेर्जयः २५ स्प

षं १५ व [illegible]तोऽस्याः २५ निर्मोग्रतमस्त्रीसुतत्वात्पुंस्त्वंस्यषं १६ व हरेर्जन्म १६ धितावलेः १७ हरेरिवस्य षं १७ व बलेर्दित्सा १८ दातुमिच्छा १८ ब हरेर्हेतुः १९ स्यषं २० व निग्रहः २० नुग्रहो २१ बलेः निग्रहोबंधहत्वा न् २१ अनुग्रहःसंनिधास्युपगमात् २१ ब प्रह्लादश्चत्वार्योद्देपंचमे त्रयोदशे द्वेत्रयोविंशेमस्यकथा षष्ठसप्त मसंधिर्मनुश्चेत्यषं २२ चकौरःकुरुसमाप्तिः २२ ब एवमध्यायमत्रकोबलेः १ स्यषं प्रथमपंचमत्रयोदशत्रयो विंशानामर्थंप्राहवेवोकः ब १ स्यषष्ठस्कंधः १ एवमष्टमार्थमुक्त्वाथनवमस्कंधार्थमाह नवमेनुचतुर्विंशस्य धायीशानुकीर्तनेनचतुर्विंशतेरध्यायानांसमाहारश्चतुर्विंशस्यध्यायी ब किंतदीशानुकीर्तनमितितत्राह ईशानु पतयश्चत्रयमकस्मादयःस्वयं हनेरेतन्नियोगेनतत्कथेशानुकीर्तनं १ ईशराजानः तत्रापिरामकस्मादयःस्वय मीशाः अन्येत्वेतन्नियोगादीशाः तेषामीशानामीशानुवर्तिनांचकथा ईशानुकथेत्यर्थः ब तमेवाह इला १ प्रथ मेऽध्यायेनार्थेनाभिरूप्यतस्त्यर्थः १ ब षष्ठः २ शर्यातिः ३ मंबरीषोऽजाजिप्रयोः ५ ५२ अजेजिह्मःजिह्मादुर्वीसाः विषयेसप्तमी ३ प्रवरीषस्यविष्णुभक्तिश्चतुर्थे विषभक्तिः पंचमेत्यर्थः बमोपनाच ६ हरिश्चंद्रः ७ सगरे ८ यमगी रथः ९ रामराघवांशे १० लाभौ ११ राघवांशेरामस्यदशमेराघवालाभस्तेकारशेराघवंदेशः ब तुर्शे १२ यमिथिले श्वरः १३ जनकःत्यर्थः १३ ब ऐलः १५ उरुरवास्यर्थः १५ ब रामोऽर्जुनसच्चबधयोः १५ १६ रामोजामदग्न्यः अ र्जुनःकार्तवीर्यःस्वमितिजातनिर्देशःक्षत्रियमात्रं अर्जुनबधःक्षत्रियबधश्चतयोर्बधः प्रत्येकंहैहयैरनुकत्वात्

अर्जुनबधेरामेणपंचदशेक्षत्रियबधःषोडशे ब सत्रसहगः सत्रसत्रः सत्रसधादानामगोविस्मृतिः बैशंपंवे नंसप्तम्यो १७ ययातेर्भुक्तिर्मुक्तोश्च १८ १९ ययातेभुक्तिरष्टादशेमुक्तिरेकोनविंशे ब पुरुवंशेषु २० २१ २२ पुरोर्वंशः वंशवंशिनोरभेदोपचारात् ब एवंयदुहैहयोः २३ २४ ५ ब पुरुर्यदुवंशेषुहैहयोश्चकथमित्यत्राह हैहयक्षत्रियो त्पत्तिःपुरोर्वंशेप्रधानत्वाच्चिरकालाः हैहयः क्षत्रस्यचयदुवंशप्रधान्यात्तद्वंशाविस्मर्यः ब ततः चतुर्विंशतितिसृणांजन्मोध्यायनायकाः ५ सत्सप्त्वन्येषु बहुषुप्रधानेनव्यपदेशभवंतीतिचतुर्विंशतीसुकंप्रधानंचैषांचरित्रकथनात्केषांचिद्गुणोत्कर्षात् नन्वेवंचे हैशतिरवस्युःनचतत्संख्याहसतत्राह रामोयथासंवरीषोचत्वारोऽस्मिन्मेभिः रामश्चरामश्चरामोरामश्चरथिजा मदग्न्यो ययातिश्च प्रवरीषश्चेति एतेयद्यपिचत्वारः तथाप्येतेयःहियत्साकल्यमेभिश्चतुर्भिर्जन्मानः कर्मभेदादिकृ भेदः नहियएवचैकः पक्षासएवभोक्तापाकविशिष्टस्यान्यत्वात् एवंरामाद्युपलक्षितकर्मविशिष्टत्वेनत्वमेव दर्शिते चैषांप्रत्येकंहेहैवकर्मणीतिव्रतश्चतुर्णांमध्येत्वंयुक्तमितिसूक्तंचतुर्विंशतीतिव्रतेदशेवादशभिःक्रमात्रा र्वसोमजाःत्रयोदशभिःसूर्यवंश्याराजानः एकादशभिःसोमवंश्याःसोमवंशस्यचतुरुत्तानेदशमस्यद्वीजार्थे इति श्रीभागवतेहरिलीलाटीकायांनवमस्कंधः ९ एवंनवमार्थमुक्त्वाक्रमप्राप्तंदशमार्थमाह निरोधेदशमस्कंधेनव सध्यायैरितः नचसध्यायायस्मिन्स्कंधेसतथा निरोधस्तत्साहचर्येणाह जीवेनात्मस्थानांसंहारःस्वं तन्देहनाह स

चतुर्विधप्रलयविवरणानि नैमित्तिकः प्राकृतिको ब्राह्मणो नैत्यो यो ब्रह्मणोऽहर्नाने युगसहस्रावसाने संहारः स नैमित्तिकः निमित्तं ब्रह्मनिद्रानैमित्तकत्वात् यस्मिन् ब्रह्मणः प्रायुषोनहि पराद्धे वैनेसमाप्तिकः तत्र हि महदादिसप्तप्रकृतयः प्रधानलीनयंनैमित्तः प्रतिसर्गो यस्मिन् कालेन पच्यमानेषु भूतेषु षड्विधः सनिमित्तः प्रसमित्तानुसर्यदीपज्वालेनिवदितिप्राकृतः सनिमित्तः सर्वेषां सर्वेभूतानां ब्रह्मादीनां परंतप उत्पत्तिप्रलयावेकैकस्मिन्नहन्यवसत इत्युक्तः प्रहरद्वयेनैवसंसर्गो यनिमित्तः मुक्तिरात्यंतिकः यस्मिन्ब्रह्मणोजीवतोपीनामहदादीनांतत्साकारादसंतमुच्छेदः समुत्तारव्यः प्राकृतिकः ततः परंसंसारभावात् ननुकिमेतद्ब्रह्मविधंसकल्पितनेत्याह इतिस्मृतेः ऋषिनिरूपितार्थः स्मरणंचनित्यनैमित्तिकश्चैवतथाप्राकृतिकोलयः प्राकृतिकश्चकथितः कालसंगतिरीदृशीतिनैमित्तिकस्यनेदानींतरमाह नैमित्तिकोनिरोधोन्योधर्मस्यानिनिमित्तकः भूमिभारावतारायदर्थेजन्मसमापतेः प्रन्योपिभूभारावतारात्योनैमित्तिकोलयः तत्रधर्मग्लानिनिमित्तंयदर्थेलक्ष्मीपतेर्जन्मतदुक्तं यदाहिधर्मस्यग्लानिर्भवतिभारत अभ्युत्थानमधर्मस्यतदात्मानंसृजाम्यहं मति प्रवक्ष्यंचैतदूष्यं प्रनाशापंचमलयलीकारप्रसंगात् नचायंयोरस्यांतभीवः तस्मिन्निमित्ताभावात् नापंतयोःकदाचित्कत्वात् प्रनास्तिकत्वाच्च नचायंनास्तेषुपुराणेषुश्रुतइतिश्रुतस्तावत् उन्नरेषुदृश्यमार्थइतिनत्राह सप्तदशमेप्रोक्तःसभूभारावतारात्यः मुक्तिरेकादशेनतः स्पष्टंत्रयोनेहादशेत्रयः प्राकृतिकनित्यनैमित्तिकाःद्वादशस्यचतुर्थेध्याये ननुनत्राश्रयेनिधेयोक्तंत्रयोनसानत्राह इदंनिरूपयितुमाश्रयंश्लोकं

निरूढमानेभ्यः पश्चाद्भूतंकालकलयास्पष्टमित्यर्थः तस्मात्राश्रययोर्नेदंपोनरुक्तं नचाश्रयंश्रुत्वाऽन्यं भूभारनिरोधोपिनत्रोक्तोनिमित्तवाचं सासादाश्रयसेवहरेरिहकरैत्वेनचाशंकायानुदयात् तमाहुरेकेनिकमं गसेप्रवमित्यासैनिकस्तत्रोक्तोप्यनुक्तवत्साधनानिर्देशेनप्राधान्याभावात् साधनचकर्मज्ञानेतिबस्यैकादशेनन्यवतारांतरेणापिभूभारनिधारस्यैककत्वानदेवदर्शमेभिधेयमितिकृष्णैकयेवैकंकथ्यतेदसत्राह तस्यावतारः कर्मीरोहरेस्तुसहनमःकृष्णावतारस्तस्यानश्चरितंदशममंतं सहनमःतेप्रवतारामहोनः प्रयमेचकृष्णावतारेत्वतिशयेनमहान्महनमः प्रतस्तस्यमहत्त्वाच्चरितंदशमंबिस्तरंकृतं महनमस्त्वंप्रत्युत्तसर्वशक्तित्वात् कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्यतस्त्वाच्च प्रयमर्थः येनकेनाप्यवतारेणभूभारावतारोभिधेयः कृष्णावतारस्यप्रधानत्वात्तद्भक्तः एवोक्तः नचास्यनिरोधस्यरतीयादिष्वपिसम्भावनात्राभिधेयसंकरइतिवाचं यसंगतस्तत्सम्भवेनसंकरेसर्वस्य सर्वत्रसम्भवादितिप्रसंगप्राप्तेः एवंस्कंधार्थेसमाधायप्रकरणान्याह गोकुलेप्रथमेयोनद्वारकायांकृतेत्रिधा तत्कृष्णचरितंगोकुलादित्रेधाकृतं प्रतोत्रप्रकरणत्रयमित्यर्थः नैवंध्यायान्विभजंतिचतुश्चत्वारिंसतोतंस प्तभिस्तस्यैःक्रमात् तत्परैः उनचत्वारिंशत्सैरित्यःगोकुलकृतेपंचाध्यायात्मकप्रकरणान्याह यात्कृष्णाल्पेगंडुकेशैर प्राप्तिमेस्तत्पंचत्रगोकुलकृतेनत्रकंसवधनिधंप्राकृतंप्रकरणमाद्यात्पंचाध्यायात्मकादवयोमेरुः तत्रप्रथमेतु प्रापंचत्वर्योहा त्यंस्पर्शगंधनपरैः प्राणेरशनकैशैरंगैर्योवनतुततः परमितिस्मरणात्तु कंयद्यपि एकादशसमास्तत्रगर्गाद्यैः स

वलोवसदिति नन्तीमस्कंधोक्तगोकुलेनेत्यंबिवपोणास्थितिस्तथापिनतदवस्थयोग्यकार्यैस्प्रकटितत्वादेवमु
च्यतेयद्वाएकदेशसमाप्तकथाचिंतनःप्रकरणांचारितिन्यायेयं वयोऽपथानुपपत्तिरेवात्रप्रमाणं अन्यथाश्वपसेउप
नयनंहायनेशवर्षेनेयं नचान्यथाकल्पनेप्रमाणमस्ति तस्पंचविधसंगोकुलकुलस्यकंशवधइतिसंज्ञात्रियते त
दुपयोगश्चवृश्चत्यादिसदिमेधायाः कंसवधेद्विभिरिसत्रत्यापवेनवंदेभूरेरेनचयाप्राग्रुक्तादिभेदचतुष्केएवं
विहारैःकौमारैःकौमारंजहतुर्वजे ततश्चपौगंडवयःश्रितौव्रजे किशोरैरप्यमलश्चतौप्रगल्भलीलाहसितावलोक
नेरित्यादिमूलश्लोकः मूलंप्रगल्भेतिलीलायाःशेषंभगवन्मोक्षिणीनयेकंप्राक्त्यादिषुपंचसुक्रमेणध्यायन्वि
जनि चत्वारिंदेशभिःश्लोकैःसप्तभिःनवभिःक्रमात् चतुर्भिःप्राकृतं तत्पंहीनीयएवत्रतत्रेपि किंमयाहतायामंदज्ञानः
खलुनवोनक्रादितियोगानिद्रोत्साकंशदान्प्रतीप्रकटत्वस्यचतुर्थेदर्शितत्वात् चतुर्भिरिसुकंशकेरंद्रसखेचतुर्दश
रिसुर्थः एवंप्रकरणार्थमुक्तागोकुलक्रमेक्रमात्सादेरध्यायार्थानाह कंसमीभीदिनःक्रमात् भाविनोभविष्यतः अ
स्यात्मनश्चभोगभीहेतुत्वात्सुकत्वाद्भाविनं देवकीजन्मतत्संभवः २ जातस्यगोकुलप्राप्तिः ३ एषंनिद्रोक्तान्कंसभीः
पुनः ५ निद्रयानुक्तादक्षात् भावेनःप्रकृत्यमुक्तावात्समह व्रजेजन्मोत्सवस्य ५ नेनाथोपूतनावधः ६ नछो-
कांतक्रमः प्रथोनुसवानोत्तरं प्रतस्तृणावर्तभंगः ७ अनःसकरं तत्पनामानिवायलं ८ नामानिनामकरणे दामो
दरलक्षणं ९ पमत्राजुनभंजनं १० वधश्चवत्सबकयोः ११ एषघानि तथाघासुरमोक्षिनः १२ तथाशब्दाद्धेनुकभोगोस

र्पःवत्सवोरक्षत्समोहः १३ वत्सपोरयनीनिवत्सचोरः सवासोव्रत्यानत्समोहःव्रत्सणत्सवनेहरः १५ एषं पौ
गंडमाह रामेणधेनुकवधः १५ रामेणतिकरणेनतीया नकतेरे हत्सकंधेभगवतयबकयोनायकत्वेनकर्तृत्वा
न्नतश्चरामहरिणधेनुकवधःकृतइत्यर्थः प्रतएवोत्तरंवाक्येस्वयंग्रहणं एवंबुध्यमाणेषुप्रद्युम्ना-
र्तुनभीमेषु तदुक्तंयास्यदनमलंबलभीमपार्थेत्याजाहूयेनहरिणानिलयंतदीयमिति कालीयस्पस्वयंदम
१६ एषं व्रजस्परक्षणंदावात् १७ दावोवह्निःप्रलंबोहलिनावधः १८ प्रलंबसबंधीहलिनारामेण दावाग्नि
त्राणमेषोके १९ एषोकेहयीकावने प्रावृट्शरत्तुप्रियो २० प्रावृट्वशरत्तेएवश्रुनुनयोःप्रियोशेषे गो
ष्यानरोवेणुरासत २१ रवानशब्दान् गोपीनर्मोक्तिकावेने २२ नर्मपोरहस्यप्रेक्तिकावेनक्रियमाणासति यज्ञपत्नीप्र-
सादश्च २३ यज्ञानोयाक्तिकाभंगहेतुमलस्यच २५ गोवर्द्धनस्योद्धरणं २५ एषंश्रुतेकिनाग्निभगवतः कर्तृत्वेने
यंगोपानांइंद्रयज्ञनाशनिः २६ क्रमेदेवायमितिचुद्विः क्रमाभिषेकभोदेवैः २७ गवश्चदेवाश्चतेःचरणनतनंदमोक्ष
णं एषं चतुर्दशभिरध्यायैः पौगंडवुक्ता कैशोरमाहसंभोगानिशेतपीनिः २८ संनोनःसुखं विप्रलंभोलसद्रू
पे ३० विप्रलंभोनियोगः गोपीभिरेवलसल्लोभमानवनेनत्रगोपीविरहगीतानि ३१ एषं नाभिःसंजल्पनंहरे
रः ३२ संजल्पनंसुखगोष्ठी रासक्रीडाचलिता ३३ ललितारमाहरेगोपीभिरेवच मोक्षोविद्याधयक्षयोः ३५
विद्याप्रोक्तियाधरःसुदर्शनः मूलबिम्बजादित्यात्मकः यक्षःशंखचूडःव्रजस्यगोपिकागीतं ३५ एषं प्रोमाह हतेरिसे

वकंसभी: ३६ सप्तसप्ततिगणभृतंप्रथमांतेनाधर्मं केशिव्योमवधश्चैव ३७ केशीव्योमश्चतयोर्वध: चकारनारदो
किञ्चप्रकृष्यानक्षत्रनि ३८ मथुरांकृष्णयानंच ३९ चकारक्रोपीनोविरहदु:खंच अक्रूरस्तुवपंत्रेसापुनरध्यायबीजं
अक्रूरेणास्तुहरे:स्तुति: ५० कृष्णस्यमथुरालोक: ५१ स्पष्टं कुब्जयापीरवधादिसत्प्रसंगात् कंसमल्लरंगागम: ५२
कंसस्यमल्लालेपांरगस्तस्यागम: कृष्णेनमल्लहननं ५३ हतेकंसेसुरोत्सव: ५४ स्पष्टं त्रयस्त्रिंशदिमेध्याया:कंस
वधेदिभि: पंचविधस्यपिणोकुलकृतस्यकंसवधसंज्ञेति प्रागुक्तंअथमथुराकृतक्रमात्पादेरध्यायार्थानाह कृष्ण-
स्यविद्योपाद्यमं ५५ उद्धवस्यव्रजागम: ५६ स्पष्टं आश्वासनंचगोपीनां ५७ उद्धवेनेतिपरिणमनीयंकुब्जाकूरप्रियं
हरे: ५८ कृष्णाच्चअक्रूरस्यतयो:प्रियंनदृहगमनान्हरे: संबंधि:संगोक्रूरस्यकुरुभि: ५९ जरासंधपराजय: ५० यव
नस्यवध: ५१ स्पष्टमि अध्याये:सप्तभिर्मथुरंयश: स्पष्टं अथद्वारकाकृतेकमात्पादेरध्यायार्थानाह कृष्णाभिला
षोरुक्मिण्या: ५२ रुक्मिणीहरणंहर: ५३ स्पष्टं रुक्मिणश्चपराभूति: ५५ पराभूति:पराभव:चकारदत्तेषांरणंच
प्रद्युम्नाद्धंवरस्यव: ५५ स्पष्टं स्यमंतकस्याहरणं ५६ आहरणमानयनंनस्नानशकाशान् ससभामासमुद्वह: ५७
समुद्वहोविवाह: सर्वपूर्वाध्यायोनस्थोपिनराध्यायार्थरतिमत्तोक्तं कालिंदीदिविवाहश्च ५८ कालिंदीयमना-आ
दिशब्दान्मित्रवृंदानाग्नजितीभद्रालक्ष्मणा: भौमंहत्वादुमाहृति: ५९ भौमेनरकंदुम: पारिजात:आहृतिरनय
नंरुक्मिणानर्मरहसि ६० स्पष्टं रुक्मंतेनपुरुद्वहे ६१ रुक्मिणप्रेतोवध:ननुरनिरुद्धस्यनप्तुरुद्वहेविवाहे बाणेनबंधनेन

प्त: ६२ बाणसहरिणाजय: ६३ नगस्यसरटस्योत्त ६५ सरटत्वंकृकिलासत्वंहरिनायमनाभिधा ६५ मिश्राकृतीर्णांका
शीशपोद्यकवध: ६६ हरिणतिरेयं ननुहस्तिनेनि नुनरत्रेरामग्रहणारामेणाहिविदस्यव: ६७ पराभवकुरूणांच ६८ स्प
ष्टं हरेर्गोहस्यमन्दुनं ६९ जरासंधबधेभीमो ७० युधिष्ठिरसमागम: ७१ जरासंधबधोभीमान् ७२ दिग्जयश्चार्जुनादिभि:७३
स्पष्टनिशिष्टपालबधेयते ७५ हीरारिसेचदुर्योधनपराभवयते ७५ शाल्वस्ययुद्धंयदुभि: ७६ शाल्वस्यहरिणावध:स्पष्ट
नि दंतवक्त्रस्यस्तोत: ७८ दंतवक्त्रस्यरिणावध:स्तोतश्रीहरिणा दंतवक्त्रस्तयोर्बध एकस्मिन्नध्यायेस्पष्टं:चल्ल
नानश्रीहरिणा ७९ बल्वलोरेसप्रेतनेद्र: श्रीहरिणा:श्रीदमकृष्णसंज्ञस्य: ८० श्रीरामेतिनाममल्लेःप्रयुक्तमपि श्री
रामारंकभक्तार्थंभ्रम्यानोतेंद्रवैभवहेनिपद्यपुराणनामसहस्रंहरूह प्रयुक्तं श्रीरामेण संपरस्तुना ८१ स्पष्टं सहस्रसंगः
कुरुक्षेत्रे ८२ सहस्रोद्यदुकुलनेदादाय: कृष्णोहरूहविबलोनं ८३ कृष्णेहरीतस्परुक्मिणादिभि:स्वसविवाहहरिनि-
कथनमिसर्थं: बलदेवस्यगतश्च ८५ चकारान्नेदादिप्रस्थापनंच सतपुत्रप्रदर्शनं ८५ सतपुत्राणांदेवक्या:प्रदर्शनमिति
शिक्षेनं श्रुतदेवस्यचातित्थं ८६ चकारजनकस्यचातित्थं प्रद्युम्नास्कंदहरणंच देवकृतिमिरूपणं ८७ स्पष्टंदेवत्रयवि
भागश्च ८८ सात्विकस्तारिणो:द्विजपुत्राहृतिस्तथा ८९ कृष्णकीर्त्युपसंहार: ९० स्पष्टं इतिदृहरिवंशे कृष्णेनचस्तोत्रं श
तोक्तमध्यायेपारस्तोतं स्पष्टं इतिश्रीमान्-श्री-हरिलीलावर्णनंनामदशमस्कंध: ९५ एवंदशमार्थमुक्त्वा एकादशार्थं
माह मुक्तिरेकादशस्कंधे ध्यायैकत्रिंशतोदिता अध्यायानामेकत्रिंशदध्यायैकत्रिंशतया मुक्तिस्तसंगेनमुमुक्तिरत्रेति

कर्त्रसंकीर्णमिनिनेहोक्तं अत्रप्रकरणविभागमाह तत्रकर्मज्ञाननिष्ठेशस्प्रकरणद्वयं मुक्तेरैकर्मज्ञानेसाधने तन्त्रीं
तःकरणशुद्धिद्वारात्कर्मणामारदुपकारकत्वं कषायपक्तिःकर्मणिज्ञानेतुपरमागतिरित्युक्तत्वात् ज्ञानस्यतुसाक्षान्मो
क्षहेतुत्वेऽपिस्वंप्राप्यतेयेतमुच्यतेऽस्तुकः तत्रकर्मनिष्ठप्रकरणंविवेक्तुमाह पंचाध्यायालक्षणेप्रथं स्पष्टं प्रथमाध्याया
र्थमाहतत्रादौयुगपत्सर्वविष्णुगुणेयदुकुलेविप्रशापादिरुक्मिये यदूनामपिकुलेषविष्णुगुणेविप्रशापात् युगपत्
सर्वःसत्त्वनाशोबलराम्यार्थः कोनामहिमहात्मनोभगवतोविलासितानामपियदूनांकुलेशापमात्रात्सर्वेषांसीमवेस्पर्शं
स्तोनेविरुद्धेन शापेनकुलस्ययुगपद्विनाशात्सर्वयोगपदं क्रमसर्वत्रनिर्देशेएवंप्रथमाध्यायार्थमुक्त्वाशेषाध्याय
चतुष्टयार्थसंगृह्णाति हौचनुष्यमेकोहौप्रश्नाःशेषयुशेतरः हौसोनरोप्रश्नोहिनीयेचत्वारस्तीये एकश्चतुर्थेहौ
पंचमेशेषेषुचतुर्षुएवंनवप्रश्नानुत्तरणिचनवस्तुःतानेवाह ज्ञानंभागवतान्धर्मान्सोमायोनरसयं ब्रह्मकर्मवितता
रलिमभाश्रित्यैकोयुगस्थितिं नवप्रश्नान्निमिश्चक्रेतानाचस्कनवार्षभाःप्रवक्तनुमितिनवनिर्देशोयोनेः संबध्यतेनिमि
श्चक्रःस्वेनसहान्वयः भागवतान्पुंसःपुरुषान्तरतायेनस्यामायायाःप्रलयंनाशहेतुं प्रवतारलिमवतारमालांप्र
भक्ताश्रिंप्रभक्तःकिंफलंप्राप्नोतीति युगस्थितिंयुगधर्मेप्राचस्तःस्तोतरंश्चक्रुःप्रार्थनारुषभपुत्राःस्पष्टमन्यत् अथक्र
मात्तेसदुत्तरणएवाहुःसर्वकर्मापणंविष्णो१भागवतोधर्मःरागद्वेषविवर्जितः२ भागवतःप्रमाणमित्यर्थेदृष्टेनाशंकिः ९६
३मिथ्याभूतस्यार्थेस्मरणेप्रासक्तिर्यायासामायेसर्थः विपर्ययविमर्शनं ५ दृश्यजातमसत्यमनुसन्धानंविपर्ययः

तस्यविमर्शेनंयुक्तास्थिरीकरणंशमायायाःप्रलयः सर्वत्रानुगतेश्चहूं ५ सर्वत्रजाग्रदादावस्थासुअनुसंधेहूंकरेत्याद्य
स्पष्टंब्रह्मवेदनंत्राच्युताचेनं ६ वेदस्यनंवचनंचतत्रार्थेणाश्रुतस्यार्थेनंकर्मउरुधादिवपुलीला ७ अवतारलीःकास्त
नकपरिश्रमः प्रभक्तस्यफलं ध्यानयागार्चनंलोकेंक्रमात्कृतादिषुचतुष्वितियुगस्थितिः पुनरु
क्तिनोदूषिःस्पष्टं ननुकिमिसेतेनवप्रश्नाःकिमितिचामीषांमध्यचतुष्टयेनाभिधानमितितत्रभूमिकाचतुष्टयेभेदे
नपरिहरति धर्मेभागवतेप्रासःपुंभिर्भागवतैःसहजिज्ञासायस्यधर्मस्यमाणेदुःभूमिकोनरः ११ एषापुरुषस्यस्वं धर्म
प्रारुमुनरुत्तमाभूमिकायस्यैभूमिकाप्रासबलाज्जिज्ञासायस्यसनोभागवतस्यभागवतैः पुरुषैः सहभागवतो-
धर्मैःप्रासःअभ्यासस्यमोक्षेतिसंनिरुध्यत्वारस्यमंतं यस्मात्भ्रष्टः संसारेपतितस्तस्यधर्मतस्यमायाप्रश्नहृय
स्योपयोगस्तुर्तस्यान् उत्तमामाह मायाजयोधरणभक्तिज्ञानकर्मसमुच्चयात् २ दयमधरणयन्त्रत्यादिसमुच्चयात् मायाज
यःसमुच्चयश्चैषांफलोसतोपरस्परसाहित्यं अधरंत्वनुक्तेषा अस्यांमायादिवनुष्टयप्रश्नस्योपयोगः मायाजयस्तस्ने
नमायाप्रश्नोमायाहिजयार्थंदृष्टाःभक्तिपरहीनतरस्यप्रश्नःभक्तिर्हीनजयहेतुःरतिभागवतान्धर्मान्शिक्षन्नत्पा
तदुस्यानाशपरोमायामंत्रेजलरन्तिदुस्तरमित्युक्तत्वात् ज्ञानंब्रह्मकर्मैकमैवमध्यमभूमिकामाह अवतारकथातो
३ अतरस्तुतमभूमेःसकाशादधरमध्यमेस्थैः अस्यांसप्तमप्रश्नोपयोगः हीनमाह अतःकामसाशेषकीर्तने ५
कामस्यानाशरूपकीर्तनंचेतिहूंहेसे अतरंतेअस्यांमध्यमभूमेःसकाशदधरहीनेसर्थः अस्यांमष्टमनवमोपयोगः

कामत्यागरूपेनहिंप्रथमकप्राप्तिः प्रश्नः पंचमाध्यायेकाम्यकर्मणांहेयत्वंभिधानात्तत्यागः ध्यानयोगोचैनानामुक्तेवेदा
नभावंमत्वाप्राधान्यादीश्वरकीर्तनमितिलोचमार्गदर्शनंएवमध्यायचतुष्टेभूमिकानेदृश्नवप्रश्नसमावेशस्याह इतिभ
क्तिमिश्रितस्मिरध्यायानांचतुष्टयं स्पष्टं नवुक्तः पुनरिदंकर्मनिष्ठाप्रकरणमितिनत्राह वसुदेवायजायतेयोपाख्यानमिदंन
गौ मसुरेवेत्तूरवस्यानारदस्तद्दृष्टागतः समप्यैतान्महाभागधर्मान्भागवतान्शुभान् श्रुत्वियदुःश्रद्धयायुक्तोनिःसंगोया।
स्पसेपरमितिनुक्त्वात्सकर्मनिष्ठास्मितिनावः नार्यतेयाजयंतीपज्ञानवयोगिनः अध्यायपंचकार्थमुक्त्वातान्निष्ठा
प्रकरणंवक्तुषष्ठाध्यायार्थमाह विस्मोरभ्यर्थनादेवैःसर्वेसत्सुहवेनच संधामानयमेत्यत्रेषसंवादकारणंसंवादः
कृष्णोद्धवयोःतत्कारणंपृच्छतेऋषिःकतीरित्यकारः यतोदेवैर्विस्मोरभ्यर्थनाकृता त्वःस्वर्गंत्वंवसेतिउद्धवेनचकृ
तासंधामस्थानेनयमामिति अतःस्वस्थानेअधिनिष्ठासुनाभगवनायद्दुवंशस्यलोकहितार्थंहरिस्थानेरक्षतान्लो।
पदेशःकृतःसतयोःसंवादहेतुरिति एतेनान्येरपिएतदाचार्यमुखादेवज्ञेयमितिगम्यते नथाहिसर्वंसत्सम्यक्स्यात् आ
चार्यवत्पुरुषोवेदेतिश्रुतेः एवंकर्मनिष्ठाप्रकरणार्थंषष्ठेसंवादकारणंचविविच्यज्ञाननिष्ठाप्रकरणार्थंवक्तुंशेषाध्या
यार्थेसंगदृष्ट्वानिंचतुर्दा १९ १० त्रीण्यनघेकं ११ द्वा १२ त्रिंशेकं १३ चैकंकं १४ द्विधा १५ १६ द्वौ १७ द्विधा १८ १९ त्री २० स्यतु
र्दै २१ २२ २३ २४ २५ क २६ मेक २७ मेकंच २८ सोत्तरान् प्रश्नान् शेषेषु हित्वांसोममाहैलयदर्शनो ग्रंथौत्रिंशद्वात्रिंशद्धित्वा
त्यक्त्वाशेषेषु सप्तमादिषुत्रयोविंशतिसंख्येषएतान्सोत्तरान्प्रश्नान् ऋषिरूक्तसन्वयः तत्रैकः प्रश्नउत्तरंचैकं तच्च

नद्वौकंभगवताचतुर्थेनाध्यायेषु एवमुत्तरत्रत्रिषु षट्प्रश्नयोस्तेषुत्रीन्प्रश्नान्सोत्तरान्पंचमकुचे एकंषष्ठेएवमुत्तर
त्रतवसंख्याशब्देषु तत्तत्सद्वाविंशतिःप्रश्नाउत्तराणिचग्रध्यायालक्त्रयोविंशतिःस्युःउत्तरेद्वाविंशतिर्ममेत्यादिनाग्रंथेयोर्थः ममाहमोत्तमयःममाहंलयःनेदंशेयतस्तमममाहंलयदर्शनोग्रंथेसोत्तत्रिंशेममत्तत्तमयः सचत्तयंत्ता
नित्सर्वंपश्यतोपिहरेस्तवुपेक्षयाममप्ते एकत्रिंशेत्तहंलयः संतुभगवतोदेहत्यागप्रप्ते एतावज्ज्ञानोक्तसंन्यासिलिंगभक्तानाविति।
ज्ञाननिष्ठेनेदृशैतो ग्रथनात्वद्वाविंशतिप्रश्नानाह संगत्यागउपायस्यप्रभुभुत्सयाएत्यादिपंचभिः २ अत्रत्वद्वाविंश
तेःषष्ठंनानांसंभुभुत्सयाप्रभुभुत्सयाप्रश्नान्द्वाविंशतिंचक्रेएतमेनान्वयः वनिरविषयस्यर्थएवेतिनतरंनयोः ष
ष्ठंनत्वहानिःसंगत्यागेउपायस्यभुभुत्सयोद्भव प्रश्नंचक्रेएवमन्येषुसत्संगसंगयोः २ सएकरूपस्यात्मनःसंगासंगयोः
बंधमोक्षयोःसतोवस्तुतोभेदं ५ जीवस्य ५ विषयासक्तेरधेपिदूषणहेतोः ६ दोषदर्शनेपिजनानांविषयाश।
क्तेहेतोः ६ हंससनंदादिसंवादस्यसनंदःसनंदमः ७ उत्तमस्यचश्रेयस्क ८ सत्कर्मसुमध्येउत्तमस्य ८ ध्यानयोगस्य८
सिद्धीनांचसिद्धयोगिमायाः १० विभूतिनत्वविभूतीनापिभुभुत्सयाप्रश्नंचक्रेइतिवनेरर्थं ११ वर्णाश्रमादिधर्मा।
स्यआदिशब्दात्साधारणधर्मस्यच १२ तनादानांआदिशब्दाद्भक्तिविज्ञानैश्वर्यवैराग्याणां १३ यमादिवत्तत्रतिः
प्रावत्तआदिशब्दान्नियमादीनांत्रयस्त्रिंशत्संख्याकानां १५ गुणदोषापवादस्यगुणदोषाच अपवादश्चहेहेयंअप
वादश्चतयोरेवनत्वेवंप्रश्नहेविधंपृच्छ क प्रश्नाभावात् १५ तत्रसंख्याव्यवस्थितेःव्यवस्थितिर्निश्चयः १६ सैत्रसे

व्रतमदश्चसेत्रं प्रकृतिः सेत्रज्ञः पुरुषः तयोर्भेदो विशेषः १७ देहयोगवियोगयोः १९ अभिमाननिवृत्तेश्च १९ स्पष्टे
न्द्रियायोगस्क्रियाकर्मे २० संसृतौ प्रविष्टस्य संसारे प्रविष्टात्मः २१ भक्तेश्च परस्याः पूर्वविलक्षणायास्तत्क्रियाया
इत्यर्थः भक्तिमात्रस्यानुष्ठानेऽपेक्षितात्सैवमा भूदिति परविशेषणं २३ संवृणुतस्याप्रधानहाविंशतिं चक्रेऽसं
प्रसृहवः क्रमात्स्पष्टं प्रथक्क्रमात्सादेस्तृतीयाद्यर्थः हेयोपादेयनिर्द्धारः १ संगस्यागउपायस्तृतीयार्थः स्वप्नेऽकृतप्रबुद्ध
वत् २यथास्वप्नेप्रदृष्टैः सप्तप्रबुद्धैश्चतासत्कावेक्यमात्मनः संगासंविदर्थः यथाहिस्वप्नः प्रादुर्भितः स्वप्नमध्यवर्तिनमात्म
नं स्मरन्नापिनतन्मध्यवर्तिनं मन्यतेयथावस्वप्नदृष्टस्मिथ्यात्वादतन्मध्यवर्त्यपिस्वप्नदृष्टानुभवानन्मध्यवर्तिभ
वति एवंबाधितानुवृत्तावविद्वान्देहस्थोपिनस्वंबहुमन्यतेमूढस्तत्तोमुक्तोपिभ्रमान्स्वंचबद्धंमन्यते तदुक्तंदेह॰
स्थोपिनदेहस्थोविद्वान्स्वप्नाद्यथोत्थितः प्रदेहस्थोपिदेहस्थः कुमतिः स्वप्नदृक्यथातथानिरोधेनचोत्थितोसि
द्धोनवसाधकः नमुमुक्षुर्नवैमुक्तः दृसेषापरमार्थतेति २ मिथः कृष्णकथासक्ताः ३ संत ३ प्रेमोवहरिदासता ५ भक्ति
प्रेमोवनतुलसीदिना ५ स्वस्थानुप्रविष्टोसौ ६ स्वस्थावनुप्रविष्टः प्रसादोश्वरएवजीवस्यर्थः ५ रजःसंमिश्रसं
त्वता ६ रजसासंमिश्रंसत्वंयस्यसः तयोर्नभ्रान्तः सारोषदर्शनेपिविषयासक्तोहेयुः संमिश्रमितिसंज्ञयेनरजसः
प्राधान्येतेनशत्वोशेनदोषंपश्यतिरजःप्राबल्याच्चतंतिरस्कृत्यविषयेषुप्रवर्तेतइत्यर्थः ६ गुणचित्तोभयत्यागः ७ १८
गुणश्चिनंचेत्तुभयात्यागोहंससनेरहिसंवादत्वं गुणविषायाश्चित्तस्यत्यागोनिग्रहः ७ भक्तिरव्यभिचारतः ८ श्रेयस्तू

तमः ८ अरूपचिंतनैरूपैः ९ प्ररूपस्यवस्तुनोरूपैरुपयभूतैश्चिंतनंध्यानयोगः ९ धातुपोषसमानता १० ध्येयेनवस्तु
नासहध्यानुरूपत्वंसिद्धिः तथाहि भर्तृस्मरणमात्मस्मरणमात्मस्मरणान्मह्यमितिदिक् १० तत्रतत्रोत्कंसत्वं ११
तेषुतेषुक्रियादिषुयस्तत्राधिकंसविभर्त्तिः कर्मणागः शनैः १२ वर्णाश्रमादिधर्मैः १२ हेयेयेहेउपादेये १३ ज्ञानादि
यमादिषुतोभयत्रहेयेयेहेउपादेयेनथाहिज्ञानादिषुतावत् धर्मोमभक्तिरुत्पन्नोतोज्ञानंचे कात्मस्पर्शनं गुणाश्चसंगोवै
राग्यमैश्वर्यंचाणिमादयस्तेएवंविधाज्ञानादयउपादेयाः अन्यथानुहेयाः यमादिषुचशमोमन्निष्ठतावुहेयेमदंद्रि
यनिग्रहस्तितिरस्कृत्यखसंमबोधिद्वोपस्थजयोधृतिः दृसेवंविधयमाद्यनुपादेया अन्यथानुहेयादृत्यर्थः १३ एवमन्ये
षुअत्रचोत्तरत्रार्थेष्वेकेनैवपादेनसंग्रहेण पुनरत्रत्येकस्यैवोत्तरस्यार्थः पादद्वयेनेतिनवहाविंशतिलक्षणानि गुणदोषा
वनिश्चिदो १५ अयंगुणःअयंदोषइतिभेदज्ञानंदोषः एतद्विभागपरिहसेनयद्भेदज्ञानंसगुणः गुणदोषहृच्छिदोवो
गुणस्तस्यवर्जनंतदृसुकरत्वात् तयोरपवादमाहकर्मणिज्ञानभक्तोनैतोगुणदोषौकर्मणिलः नतुज्ञानभक्तोः तत्र भ
गवदर्पितैकर्मणिगुणः तत्रहिसर्वेस्पब्रह्मभवादभिन्नत्वंयथोक्तं ब्रह्मार्पणंब्रह्महविब्रह्माग्नौब्रह्मणाहुतं ब्रह्मैव॰
तेनगंतव्यंब्रह्मकर्मसमाधिना अन्यस्मिन्कर्मणिभेदरूपत्वाद्दोषः ज्ञानमपरोक्षवोपः भक्तिरहेतुमायासा सर्वे
भ्रमेषुयःपश्येद्भगवन्तंसर्वभूतेषुआत्मनः भूतानिभगवत्यात्मन्येषभागवतोतमः इत्यत्रोक्ता अनयोरुप्रसेकभेकात्मरू
पत्वेनभेदाभावान्नतावद्दोषः अत एवभेदप्रतियोगिकाभेदाभावान्नगुणोपिएतद्देवोतंमूलस्कंधेनभक्तो

नोगुणदोषोन्यगुणः साधनोसमचितानंबुद्धेःपरमपेयुषामितिगुणदोषस्यनुन्नेयेभ्यःतेचेतिपूर्वोद्बुद्धेपर
सुपेयुषामितिशक्तिनारसस २५ सामासंख्याप्रकल्पनात् सासनेश्वरमतेषुप्रसिद्धाः षड्विंशतिपंचविंशतिप्रमुखा॰
नत्वसंख्याप्रकल्पनात् वादिनांसूत्रितेविचित्यात् वस्तुतस्तुएकमेवनत्वमितिभावः २६ स्वतःसिद्धःपुमान्भवत पुमा॰
न्सेत्रतःस्वतःसिद्धःस्वप्रकाशः अन्यत्रसेत्रेनस्वतःसिद्धंतद्धिजडत्वादन्यतःप्रकाशते परस्मैसिद्धतियःस्वतःस्वस्मै
कं अयंक्षत्रेत्रज्ञयोर्भेदस्यार्थः २७ मनोगंतामिमान्यजः मनःप्रतिगतुंनिमनोगंतामनसिस्थितस्यर्थः तस्मिन्मनः
कल्पितेर्थेऽभिमानीप्रतीदेहयोगवियोगहेतुः वस्तुतस्त्वजोमनोधर्मेअभिमानाज्जन्ममरणवानिवेत्यर्थः २८ मनःशत्रुजयः
सम्यक् मनएवशत्रुस्तस्यजयोनिग्रहः सम्यभिमाननिवृत्तौहेतुः २९ प्रतिमादिषुजातेनं आदिशब्दात्सलिलस्योनि॰
मित्रविषः तेषुजस्यविलोरर्चनंक्रियायोगाः ३० पुमान्प्रकृतेःपरमुक्तःप्रकृतिकामिन्यागृहमालिंगितःपुमानसैस्तावि
दितनं ३१ विस्मरतीशस्मरनं स्थिरस्मरमतेरीशस्यपूजापरमतिः ३२ एवंपादेहूणविंशतिविलोहनराणुहूवंति
एवंशोतरन्यश्रानुक्रेदानीचतुर्णांपोतानांप्रमेयननुवदिष्यनाभेदानाह गुरुभिःपंचविंशत्यालोकतत्वपरीसरो
हीनमधोक्षमेरुष्टवाष्टभिस्त्रिधैकाधा आत्मतत्वपरीसायांचतुर्हीत्यादिमुत्तरं प्रागनुक्तरंचतुर्हीतत्र पंचविंशत्यागु
रुभिस्त्रिधा तेहिलोकतत्वपरीसायांहीनमधोसत्वत्रिधा अतएवसप्तमाष्टमनवमेषुश्लोकेषुक्रमादुक्ताः आ
त्मतत्वपरीसायामेकधा सांचोक्तादशमे दृश्यहेयोपादेयनिर्हारदृश्यनरंचतुर्हीत्र अण्डरणाश्रमहंहमेरेनहादशं॰

द्विधा द्वादशमुत्तरं कर्मेत्यागःशनैश्शनैरिति तत्रश्रद्धयनलिनोरण्यमयोर्हंसेसाद्वैधा तत्रश्रलिनोब्रह्मनारिगृहस्थो
श्रोत्रश्रद्धीर्णांश्रद्धयदाक्रियतेध्ययनात् द्वितीयेदेवोनोचपितृणंच यदाक्रियतेयागैःप्रजयाच अश्रलिनोयतिवनस्थो
अतएवतृतीयंसप्तदशाष्टादशयोर्कं अवस्थितिस्तथावेदोपीतिपंचदशेद्विधापंचदशैगुणदोषावभिरतिनिवृत्तिस्तस्य च
गुणदोषोक्तमेणैवज्ञानमतेरिनिवृत्तेरवस्थायाएकप्रकारः यथाचेयमस्माभिरुक्ताअवस्थातथावेदोप्येवमेवाहेतिद्वितीयः
अनलद्विशेकविंशयोरुक्तं भिक्षुगीतस्यसांख्यस्यगुणलक्ष्येलगीतयोः उक्तोर्कं मनसोरित्वेवलेनेदंलोजयः ऊनविंश
चतुर्हीं ऊनविंशंमनःशत्रुजयःसम्यगिनिवृत्तौमनोरित्यादिनेदानत् तत्रभीक्षुगीतस्यानामनसोरित्युक्तं भिक्षुणाहि
मनएवशत्रुरितिसमर्थितंसांख्योक्तानद्वलेनत्वहिमहदादिप्रपंचजातमुक्तं तच्चमनःशत्रोःपराभवोसह्यश्चत्वात्तूल
मित्युक्तं मनःसंबंधिचचास्यनस्वत्वनाविरंभिनत्वा वलंचत्वनार्थेबलवत्तानपूर्वेहिशत्रोरभिवेलेनेहलस्थितोविजयः गुण
त्रस्योत्साहनस्यभेदउपजायःसत्वबृंहितंरजसतमोलंवशीकारेश्चयमलोमनःशत्रुःशक्योजेतुं एवंजयसामग्रीसमग्रामु
क्तएवगीतोस्यास्याःफलमुक्तं एतःपूर्वहेतुःसहविचारशैलमनःप्रभविनेनिर्जितेप्यसत्वमाहात् वैतसेनस्तोप्येवमु
वंशलोकनिःस्पृहः मुक्तसंगोमहीमेतामात्मारामश्चचारहेत्युक्तत्वात् एवमेवेदं अन्यथा हरमाख्यानचतुष्टयमप्रस
क्तंस्यात् तदेनेनाचार्येणचतुरत्वेनसोक्तयुक्तंस्यात् तच्चभेदचतुष्टयंचतुर्विंशादिचतुर्धकं एवंचतुर्भिर्हादशैतरैः एवमुक्त॰
रीत्याचतुर्भिरुत्तरैर्द्वादशाध्यायाः पंचद्वादशभिःषड्युर्विंशतिस्ततः द्वादशभिरुत्तरैः पंचाध्यायाःषड्भिःषडिसेवंपूर्वोक्तै

द्वाविंशतिभिश्च योविंशतिरणायाःस्युः ननुत्रयोविंशतावध्यायेषु प्रत्येकमेकैकएवप्रश्नइतिकस्मान्नकृतं किंवैषम्येणेतिचेन्नाह
निःसंगत्वेनगुणत्यागेभक्तिदार्ढ्येऽपकर्षेणितत्त्वज्ञानेचोपयोगात्त्रिद्विद्वित्रिभेदनैर्निःसंगत्वेऽपयोगात् त्रयाणांसत्संगा
संगसाफल्यभक्तिप्रश्नानामेकत्रमेलनंकृतं गुणत्यागेऽपयोगात् द्वयोर्विषयासक्तिहेतुहंससनंदनादिसंवादप्रश्नयोः न-
क्तिरर्दैवेऽपयोगात् द्वयोरुत्तमश्रेयोध्यानयोगप्रश्नयोः अपकर्षेणेऽपयोगात् द्वयोर्ज्ञानाद्रियमाणप्रश्नयोः
तत्त्वज्ञानेऽपयोगात् त्रयाणांतत्त्वसंख्यात्रित्रैत्रभेददेहयोगवियोगप्रश्नानां यथाचेतत्तथाप्रश्नार्थपर्यालोचनया
ज्ञेयं एवमुत्तरत्रेतिविषयसाद्गुरोः यत्तुशिष्यितव्यंतदाह तद्धेतुश्चित्तादिचतुर्भिः तद्धेतुश्चपिनिष्कंपः अत्रपंचविंशतेः
भयमोक्षानांपुरुषःक्रियतेगुरुभिःक्रमादिसनेनसहान्वयः तत्रहेतुश्चकंपहेतुश्चसत्त्वपिपुरुषोनिष्कंपः स्थित्यागुरु
णाक्रियतेसहिभूतैरक्रम्यमाणपिनकंपते निःसंगोवायुना यथाहिवायुःसर्वत्रसंचरंनपिनसज्जति तथायोगीविष
यान्भुंजानोसज्जतेरसार्थः अच्छेद्यलेपवः नभसायथानभःस्थिरचरैःभावैःसंगतमपिनवस्कृतः विच्छिद्यतेयथाचमे
घापेनैस्पृश्यते एवमात्मन्यविच्छेद्यमलेपत्वंचदर्शयतिरसार्थः विशोधवः अग्निःयथासच्छिल्पत्वमफल्यैरपिकीर्त
नोस्मर्शश्रवणमात्रासुर्नेति तथामुनिःपुनीयात्सत्सगीअग्निना यथातेजस्त्वादिगुणैरग्निःसर्वभक्षोपिनमलमा
दत्तेतथामुनिर्हविष्याहविष्यंभुंजानोपिन्नानवलान्नदोषैर्युज्यते सतोविक्रियया चंद्रमसासहियथाकलानांद्रुसङ्घ-
द्यादिभिर्नवक्रियते तथानिषेकादिश्मशानांतैः देहसंस्कारैर्मुनिर्नविकुर्वते अग्निरः नेरश्वत्थारणासहियथापा

पिवशाग्निन्नवनस्कृतोभिन्नःतथान्येसर्थः निःस्नेहःकपोतेनसहिस्नेहप्रसंगान्नदः तथास्वयंनभवेदितिव्यतिरेके
दृष्टांतः एतेषोहीनादिषमुक् अजगरेणसहियथादेवलर्षिर्भुंक्तेनचुस्वयंपतनेतथामुनिःस्यादितिसर्थः सोमहीनःसं
घेनसहियथासरिज्जलसंगासंगेपिनस्कृत्यतेतथाकामानांत्यागेमुनिःस्यादितिसर्थः रुपाप्रलोभितःपतंगेनसय-
थारूपप्रलोभान्नश्यति तथाकामिन्यादिरूपंलोकान्मुनिर्नेश्यतितस्मात्तथानस्यात् सारग्राहीभ्रमरेणसयथासर्व
पुष्पेभ्यःसारमादत्तेनथासर्वशास्त्रेभ्योमुनिर्वादद्यात् अस्पर्शमूढःगजेनसयथाकरेणगस्पर्शमूढेनजांतरहंयतेत
थास्त्रीस्पर्शजारमुनिः तस्मात्तथानस्यात्निर्लोभःमधुघ्नःसयथामधुलोभात्सरक्षुनिरस्यमधुस्वयमादत्तेनतथार्थ
लुब्धमामपिकश्चिन्निरस्यतीतिविमृश्यमुनिर्निर्लोभोभवेत्गीतावंचितः हरिणेनसहिगीतप्रसंगान्नदः तथारसेषुमु-
निर्नेमुक्तेन्विमुक्तश्चःपिंगलयासहिसकलकामुकाशंविमुच्यनिर्वाणमृत् तथास्वयंस्यादित्यर्थः एतेनचमध्य
माःअपरेम्याहोकुररेण सहिसामिषःकुररैर्हन्यमानआमिषंसत्कानिभोमृत् तेनमुनिर्निरामिषःस्यात् नि
र्लोभरसत्रसंचयनिषेधेचत्रुसंचितसागरुक्तिनपीनरुक्तं अप्रमिमानमुक् अर्भकेणसयथाऽभिमानाभावात्सुखीत
थामुनिःस्यात् एकःकुमारीकंकणेनसहियथावत्सयांतरसंगाद्यावत्प्रमिसेकमेवावशेषितंनिश्चलमासीत् तथा
कलहोनदेषादन्यसंगंविहायस्वयमेकाकीस्यात् एकमनाःआरकारेणसहियथानागश्चेवदृष्टिससैन्यमरिंगजानं
गच्छंतंनावैसत एकमेकस्मिन्भगवत्तेमनःप्रणिधानायोगीवस्त्वेनरंनपश्येत् गुप्तसिद्धैकःसर्पेणगुप्तेसिद्धैश्च

ईकोगहेयस्यसः तथायथासर्पोगहानमारंभमाणः परवेश्मस्वेवसुखमासेतथात्मन्येवस्यात् धृतनिश्चयः ईशस्वैकस्यकर्तृत्वेऊर्णनाभिनासयथास्वादूर्णमाकृष्यवहिर्वितत्यकिंचित्कालतःकीडतिपुनर्लीयतेतमेकएवेश्वरः स्वयं माययैवंचेष्टतेनान्यइति धृतनिश्चयः स्वयंस्यात् ध्यातुर्ध्येयात्मनास्थितौ धृतनिश्चयःसुपेशकृत्ता यथापेशस्कृता कीटःस्वकुड्यांप्रवेशितःतद्ध्यानात् एवंस्वरूपात्तमेनेवतत्स्वरूपस्यात् तथाकामादिभिरुपायैर्भगवद्ध्यानाद्धाता तद्रूपंयातीति धृतनिश्चयःस्यात् देहात्मत्वेच धृतनिश्चयः देहेनेह ग्रस्त्वमनात्मीयस्वबुद्धिःतस्मिन्देहेहिजन्मम्र त्युर्योगान्नात्मन्यनात्मीयत्वंवोधयति एतेष्वनुमाःपुरुषःक्रियतेगुरुभिःक्रमात्स्पष्टंतद्वेत्तृषुपिनिष्क्रेपोनिःसं शोछुद्रेपकःविशोधकोमलसागीसतेविक्रयायामिदःनिःस्नेहोदिष्टमुकसोभहीनोरूपाप्रलोभितःसारग्रस्त स्पर्शम्रक्षनिलोभीगीसर्वंचितः रसाम्रक्षविमुक्तशोऽपरिग्रासभिमानमुक् एकएकमनागुपसिद्धौकाधृतनि श्चयः रशसेकस्यकर्तृत्वेध्यातुर्ध्येयात्मनास्थितौ देहात्मत्वेचपुरुषः क्रियतेगुरुभिःक्रमात् नानेवाहगुरून् पृथि वीवायुराकाशमापोग्निश्चंद्रमारविः कपोतोऽजगरःसिंधुः पतंगोमधुकृद्गजः मधुहाहरिणोमीनः पिंगलाकुररोर्भ कःकुमारीशरकृत्सर्पऊर्णनाभिःसुपेशकृत् एतेमेगुरवोराजन्चतुर्विंशतिराश्रिताः सुपेशशोभनंरूपंकीटस्यकरो तीति सुपेशकृत् पेशस्कारीकीटःनुपायैस्तंनरंगालेऊर्णतातंतः उपायैस्तंगसागत्यऊर्णातंतूंरंगाः अ तएवहीनमध्योत्तमत्वेनऊर्णातंतूंपनुदेहस्यैवगुरुःकिमेवंनोदिष्टःतत्राह देहस्यैवगुरुत्वेऽश्रेष्ठा

२१

न्नेरिष्टनाकृतात्देहस्यप्रथमंहेयःश्रेष्ठत्वात् श्रेष्ठत्वंचास्मेनेरिष्टतयाप्रतिसामीप्येनकृतंहनरेविप्रकृष्टा श्रयंसन्निकृष्टःइतिभावःगुरुसंनिकर्षेश्रुशिक्षाणांमुपपद्यतेननुसर्वेप्रश्नाःस्रोतरैः सहसमानाधिकरणाद्वि तीयैकोनविंशेनुभिन्नाधिकरणाविसन्नकर्तृकत्वंतुतत्राह स्रोतरान्प्रथमध्यायेद्वितीयैकोनविंशेको प्रश्नोप्रागु तरेणापियोगंवोधयितुंकृतोद्वितीयःसप्तसंगप्रश्नःएकोनविंशः अभिमानिनिवृत्तिप्रश्नएतौस्रोतरान्नि तोतरान्प्रथमेध्यायेकृतोविशेषमर्थंप्रागुत्तरेणापिपूर्वोध्यायदृतेनोतरेणापियोगंसंवंधंवोधयितुंकिं च प्रथमःपंचमःषष्ठोदशमोयत्रयोदशएकविंशइतिप्रश्नाषट्स्थापनएवंकाः अन्येप्रश्नाउद्धवेनस्वयंवैव कृताः प्रथमाद्ययत्रषट्स्थापनएवंकाःस्वयंतुसर्वेपरिसंख्येसादिवाक्येभगवताउद्धवस्याकांक्षामुत्थाप्यका रिताःअथषोडशविंशतिप्रश्नानांसंगतिमाह निःसंगतेत्यादिचतुर्भिः निःसंगताकथंकीदृक्तन्निर्वोहश्चयैर्यथा मनोयोविषयेसक्तेस्मिन्सक्तेन्यस्मिन्रतिःकथंसकथंभक्तिरुच्यतेकिंकथंभक्तिर्गुणोक्तितेयेयैः कामार्थेधर्मेषुये मोक्षांतवैहिभवैःतेकीदृशाःश्रुतेभक्तिपरायणस्यतयःकथंकीदृक्भक्ताःकथंतेऽस्यप्रियमानसयःकथंकिं कर्मज्ञानभक्तीनांस्वितानांपुनःरसवोपदेशसाराणांस्वरूपमितिसंगतिनिःसंगताकथमितिचमर्थेप्रथमःप्रश्नः साचकीदृशीतिद्वितीयःतस्यानिर्वोहश्चयैःस्यात्तेकेरतिस्तृतीयःययाचानुष्ठितयातन्निर्वोहःसाकेनिचतुर्थः यश्चभक्तेर्विषयेश्वरएवस्वस्मिन्नेवसतिसद्रूपजीवेसत्रेसतिप्राणिनामन्यस्मिन्स्वस्मिन्निरतिःकथमिति पं

चमत्कारेश्वरस्यैवहिशरीरावच्छेदकौचत्वं अतएवलक्षणेप्रविष्टोसाविसुकं अतस्तस्मिन्एवसेत्रज्ञ
रूपेरतिर्यदुक्तं भगवान्ब्रह्मकार्त्स्न्येनत्रिरन्वितसमनीषया तदध्वस्तरकूटस्थेरतिरात्मन्यतोभवेत्कूट
स्थःसेत्रज्ञोनहरिस्तुकूटीकायांसारति कथमितिसप्तमः गुणचित्तंसागात्सेत्रज्ञेरतिरितिसूर्थः भक्तिस्तुसमप
रंकिमिसुष्ठमः भक्तिरेवभक्तितुल्यंनान्यदितिभावः निर्गुणावस्तुनिकर्थंभक्तिःकार्यतिनवमः साकारहरेरतिभावः
कमार्थधर्मेषुमध्येयेयेरुपायेनिर्गुणाभक्तिःस्यात्केरतिहृदशमेः कादशहृदशः तत्रकामाःस्निग्धयःकाम्यंत
तिस्तुस्यात्तस्यलक्षणभक्तिहेतवस्तासामष्टमन्यपनात्रसनेनोक्तः अर्थाविस्तरयस्तुप्रतिभक्तिहेतवःकेषुकेषुचभा
वेषुचिंतासिभगवन्मयात्रसकत्वात्धर्मोपिभवत्समर्पितोरतिहेतुःयश्चमोसेप्रंतरंगेश्वरतिःस्यात्तकेरतित्रयोद
शचतुर्दशौ तत्रांतरंगात्तानादयःबहिरंगायमादयः प्राणदुपकारत्वात् श्रुतिभक्तिपरकथमितिपंचदशः
कर्मणामंतःकरणशुद्ध्यर्थविधानादितिभावः स्मृतयश्चकथंभक्तिपरा षोडशःस्मृतयोश्वपादादिस्त्रा
णितेहिवेरस्यमेवतत्त्वमेदंस्मरंति तत्त्वानांहेयोपादेयविभागेनव्यवस्थापनादेकस्मिन्भगवत्तत्वेपर्यवसानो
मतिस्मृतीनांभक्तिपरत्वं भक्तःकीदृगितिसप्तदशः प्रकृत्युपेतःप्रमानिसूर्थः प्रस्पचदोःस्थंजन्मस्तमयं
कथमितिसप्तदशः मनोधर्मेषुआमिमानादिसूर्थः अभिमानक्षयःकथमेकोनविंशः मनःशब्दोर्तयातत्क्षय २२
स्यसूर्थः कर्मज्ञानभक्तीनांचहृषीकाणांकलरूपमितिविंशदयस्त्रयः तत्रज्ञानंप्रकृत्योयगुणेनपुंसाविश्वमधि

ष्ठितमितिप्रतिसर्गेषु इतिश्रीभागवतेटीकायांएकादशस्कंधः एवंत्रितीयादिषुसर्गादिनवभेदाश्रयोहाद
शउच्यतेतत्राह आश्रयोहादशस्कंधेत्रयोदशेनिरीरितः स्पष्टं आश्रयस्तत्लक्षणमाह आश्रयश्चपरंब्रह्मपर
मात्मारमापतिः निर्गुणेत्तत्वंब्रह्मत्रिगुणेपरमात्मासत्वंगुणेरमापतिः ब्रह्मादिशब्दवाच्यंयद्रूपंसआश्रयस्त
र्थः एकमेवहितत्वंत्रिभिःशब्दैरुच्यतेयदुक्तं कर्हिनितत्त्वविदस्तत्त्वंयज्ज्ञानमद्वयंब्रह्मेतिपरमात्मेतिभगवानितिं
शब्द्यतेएतच्चनयैवटीकायांव्याख्यातंसाकारोरूपाकारतिरेहिस्यान्नभेदस्तर्थः नन्वद्वयेवस्तुनिआश्र
यशब्दप्रवृत्तौकिंनिमित्तमितितत्राह यत्तत्प्रपंचधीसत्रसेपैसधीरिवश्रितायस्मादनिर्वाच्यप्रपंचधीसन्निधत्र
स्तत्रधिष्ठानेआश्रितात्प्रपंचस्तयासेपैसधीःस्वयुपिप्रतीतिरितिरेकेणप्रपंचस्याभावात्सधीरिसुक्तं यदुक्तं
आभासश्चनिरोधश्चयतश्चाध्यवसीयतेसआश्रयःपरंब्रह्मपरमात्मेतिशब्द्यतेउपादेयानुपादेयावाश्रयाश्रयिणौ
चनौ आश्रयःउपादेयः आश्रयीप्रपंचोहेयः अतोत्रकरणेप्यमिसर्थः तत्रादौहेयमाह अतश्चत्रिभिरधायैरनुपा
देयतोक्तं स्पष्टं अथार्थीनाह उत्तरेणतरद्वःस्थस्तस्यापकानां स्थितेरपिश्रुगेयुगेयथाभावात्कालग्रस्त
तया ऽतस्तस्यापकानांएतामुत्तरेणतरद्वःस्थस्तात् हर्वल्पप्रथमे स्थितेएयुर्वलादिरूपाद्विनीये प्रतियुगम
न्यथाभावस्तृतीये कालग्रस्तत्वंचतुर्थे तन्निरोधतयाक्रांतत्वात् एभिरवहेत्रुभिःप्रपंचस्यानुपादेयत्वं उपादेय
माह उपादेयत्वमेकेनपरीक्षितःफलस्यब्रह्मसायुज्यरूपस्यदर्शनादाश्रयस्योपादेयत्वं

अथ पंचमार्थः अथाश्रयप्राप्तावुपायानाह श्रवणमननध्यानेषु साधनेषु हेतवः श्रवणादयो हि तत्त्वसाक्षात्कारं न
नयंति तत्संभवे तु सांप्रमुक्तं तत्र श्रवणमाह तत्र श्रवणमिह ऋग्वेदाद्यंशसंभवः वेदोपवेदभिन्नस्य श्रोतव्यः
श्रुतिवाक्यस्य स्मृतत्वात् श्रवणं वेदसापेक्षं तत्र वेदसंभवः षष्ठे उपवेदपुराणांतसंभवः सप्तमे मननमाह मार्कंडे
यकथात्रिभिः विप्रमायाख्ये स्मृतिभिर्भिन्नमननमिहोच्ये तत्राष्टमे मार्कंडेयस्य विप्रर्षीनवमे माये ऽष्टादशे शिवेषु
अथमर्थः यथा मार्कंडेयस्य प्रथमेहरेर्दर्शनेनतो मायायाः ततः शिवस्यानुनयेनतथा मननेऽप्यर्वनो पि प्रथमं परोक्षतत्वा
धिगमः पुनरसंभावनाविपरीतभावनाभ्यां तत्रैव भ्रमः ततो मननदार्ढ्येनतन्निरासेषु पुनरपरोक्षतत्त्वाधिगमस्तिस
ऋग्यार्थेऽप्रमाणं ध्यानमाह मूलैस्तत्तत्सर्वगत्वमेकेन ध्यानसिद्धये एकादशे भगवन्मूर्तेः सर्वसंमंडलाधिष्ठानृसंह
ध्यानार्थेऽतं उपसंहारे एकेनहारे भगवतो पसंहारः एकेनतन्निदर्शनेषु पुराणानां ब्रह्मपाद्मादीनां मे
दाः एवमाश्रयंविधिं चसर्वत्रैवेषु ध्यायानुगणयति अष्टादश १ दश २ त्रिंश अधिकानवविंशति ५ षष्टिंशत ५ दे
कनव ६ पंचभिः सहिताश्च १ पंचदशेत्यर्थः विंशतिस्त्रिभिरध्यायैः ८ त्रिभिरध्यायैस्त्रयोविंशतिरित्यर्थः च
त्वारिंशच्चतुर्विंशतिरित्यर्थः अध्यायाश्चाथनवतिः ९ एकत्रिंशत् ३१ त्रयोदश १३ सर्वसंख्यानाह इति
भागवते ध्यायैकत्रिंशच्छतत्रयं एकत्रिंशत्त्रयोदशाधिकायस्मिन्नूनतत्रयेणतथा स्पष्टं अत्रैवस्कानुक्तं अध्या २३
सक्रममाह एकादिनियमेनैतान्यस्मिंल्लिखितोन्नेयस्तत्रैकंचवतां श्रोतव्यश्चोतावक्तव्यश्चत्रचिंतकः अन्यस्मिन्न

श्रोतरि उपस्थितेवक्तानवेत् स्वाधिकेवक्तुमुपस्थितेनिमार्गस्तत्कालं स्वयंश्रोतानवेत् उभयाभावेस्वयमेवशास्त्रार्थं चिंतये
त् एषाभ्यासप्रक्रिया एतच्चश्रुत्यर्थतया गंतिगणंतिसाधवोस्मत्र स्मर्तृकृतमाचार्यैण चिंतशास्त्रसंघेप्रकरणेध्यायेवा
कोपदेसरे गुरुपदिष्टो वोर्थस्तंविस्मरन्विस्मृतस्मरः गुरुपदिष्टमर्थंशास्त्रादिषुनुसंधानः पुनः पुमान् विस्मृतस्मरः सा
क्षात्तत्रशास्त्रादीनांचतुर्णमर्थहेतोः वाक्यपदप्रकरणंतुरीयकाण्यो एवंसप्तानामेकवाक्यतोपश्यन्निस्मृतायुज्य
मेतीत्यर्थः प्रसरंपदवाक्यवः प्रकृत्यादिरूपः विष्णुस्मरस्मृतंतच्चायुक्तं जीवानांसंतमिन्नत्वेनविस्मृतायुज्यानुपपत्ते
स्तत्राह एकेनेत्यादिभ्यहस्यमंडलस्थिमिश्रैकंवयत्रिभिनहि स्मृतायात्मकंपरं अयमर्थः यथाएकमेवविशे
षितंत्योतिरुपाधिवशात् सप्तादिभेदेनत्रिधा तथैकमेवब्रह्मविष्णादिभेदेन तत्रानवच्छिन्नंचैतन्यंविस्मृतायेति मा
यावच्छिन्नईश्वरः मायातद्गुणोरजोपनात्मायेसुतं प्रविष्टावच्छिन्नमात्मा यदाहुःकार्योपाधिरयं जीवःकारणोपाधिरी
श्वरः कार्यकारणतोहित्वाफलेवाधोवशिष्यतेइति इत्यमेवेसंख्याख्ययं यथाश्रुतेनुमायाया जडत्वान्निर्वोढ्यत्ववाधनेन
पेक्षत्वानुपपत्तिः जीवेश्वरयोःप्रतियोगित्वात् अवच्छिन्नस्मृतीयत्वं घटकाशमठाकाशयोः प्रतियोगित्वादिवमहाका
शस्य सर्वैरेकत्वसाक्षित्वमात्रेनानुसाक्षरतत्वेन ननुकथंनाहेतोवानामनेकत्वंतत्राह मंडलान्निः एतेसर्वैनेकत्वंरश्मिना
यथा मायादानिर्गतेविप्रोतथानेकत्वमात्मना मंडलान्निर्गतेतेजोहरणवहिः प्रस्तेसतियदनेकत्वंसा यथारश्मितारूपं
मायाया इति मायोपाधेरीश्वरत्वात्सकाशाद्विप्रमानिर्वेशपचैतन्येनिर्गते अविद्याप्रदेशेषुप्रतिफलनेसतियदनेक

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

लेसा आत्मना प्रथमपुंसः प्रथमेमायायांपतितेनिर्विशेषचैतन्यस्यमहत्प्रतिबिंबमीश्वरशब्दार्थः ततोविपानछेदेषु
पतितानिसहस्रशः प्रतिबिंबानिजीवशब्दार्थइति ननुजीवानांविस्पंशत्वेपिविभुत्वाननोत्पद्यते कर्मकर्तृभावविरोध
इतितत्राह यथानयनसंबंधनदृष्टारेरश्मयोरवेः नथात्तातारःप्रात्मानोदेहसंबंधनोहरेः यथारवेःरश्मयश्चक्षुषी
संक्रम्परिंपश्यंतिनतथादेहसंबंधरात्मनोविभुमिसर्थः एवंरश्मिदृष्टांताजीवानांसर्वथानत्वाभावेत्तत्वमाह विश
षतस्तुयदात्मानश्चैतन्यत्वादुपासते विभुमायांतरप्राप्तदुरवस्थानिहतये अयंरश्मिस्थाजीवानांविशेषः यच्चैतन्यत्वादिभि
रुपासनेकिमर्थं मायायांतैरेणजीवेश्वरयोर्वंधनेनप्राप्तायादुरवस्थाजन्मादिरूपानन्निहत्यर्थंउपासनेरस्तुकंत
श्रीपायानाह उपासनंकर्मभक्तिर्ज्ञानयोगेस्त्रिधामनंस्पष्टंतेषुक्रमादधिकारिणःप्राह येषांधीर्विषयेदोषासदोषानै
वतेःकृतंयेषांधीःविषयेप्रदोषादोषस्त्यातैःकर्मयोगेनभगवदुपासनंकृतंयेषांसदोषाविषयेषुदुष्टत्वज्ञानमस्तिते
षांनत्यागएवसंपत्त्यैनैर्गुण्यंयोगेन येषांतुनैवविषयेधीर्नासक्तवैतैर्ज्ञानयोगेनेतितदुक्तंनिर्वैरमनाज्ञानयोगेन्यासिभ्या
सिनामिहकर्मसु नेघनिर्विण्णचित्तानांकर्मयोगस्तुकामिनांयदृच्छयामत्कथादौजातश्रद्धस्तुयःपुमान् ननिर्विण्णनाति
नशक्तोभक्तियोगोस्यसिद्धिदइति प्रथक्त्वमुपायानांक्रमाच्चसणमाह कर्मणामर्पणंविद्वैविद्वावतोपरस्परं विजने
निर्जनंविद्वोयोगानांज्ञानंसणंक्रमात् स्पष्टं एवंदृष्टेनधर्मेणहरिलीलांसम्यगनुक्रम्योपसंहरति इतिभागवतस्यानुक्रम
मोरमणीव्रता विदुषावोदेवेनभिषक्केशवसूनुना हरिलीलितिनामेयंहरिभक्तैर्विलोकतां यस्यावलोकनादेवहरेर्भ

क्तिर्विवर्द्धतेस्पष्टं अतस्तेतत्पदीयैषांनलेचानत्वधीर्नेणं नतावानंदयंसेतावोपदेवस्यसूनवेः प्रसन्नाकरणेचरेण्य
घटनाःस्फोनाःप्रबंधदृश्यख्यातानवैधकेः यतिथिनिर्द्दोषर्थमेकोऽनुतः साहिसेत्रयएवभागवतत्वोक्तेश्चयत्तस्य
चरणौतौलशिरसिलेरहगुणानकेनलोकोनरः स्तस्यासुवर्णलतनयावदुषमकरेश्लिष्टःसनसनकलंवितयानि
तोनं सच्छायकाशिनिरुनिःफलितसमासरुपंत्यपोहतुभवकैनवंहरेनः २ हरिलीलाविवेकोयंरमाजप्यस्यवेश्मनि कृते
केरचयांचक्रेतुष्यैहेमाद्रिएणसतो ३ सस्यतीश्रीमधुसूदनेनतिर्य्यङ्मनहुयमोदनेनजनः समस्तोपरमादनेनव्रजेत्व
जतादनेन ४ एतमछेचपंचाशल्लक्षस्तंथेतिनिर्मिता इतिश्रीवोपदेवभट्टविरचितोहरिलीलाविवेकः समाप्तः॥ ॥
संवत् १९ २८ मितिभाद्रोवदि १५ लिखतंनाथुरामपालिकाग्रामत ॥ ॥ ० ॥ ॥

No. 139.